Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 5 (1984)

Φιλίππου Αριστοβούλου ανθολόγιο: Θεολογική Σχολή Χάλκης 1853-1856

Ιωάννα Πετροπούλου

doi: [10.12681/deltiokms.211](https://doi.org/10.12681/deltiokms.211)

Copyright © 2015, Ιωάννα Πετροπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πετροπούλου Ι. (1985). Φιλίππου Αριστοβούλου ανθολόγιο: Θεολογική Σχολή Χάλκης 1853-1856. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5, 187–239. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.211>

ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ
ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ
Θεολογική Σχολή Χάλκης 1853-1856

I

«Σεβασμοῦ καὶ πολλῆς τιμῆς ἄξιος ἦτο Φίλιππος ὁ Ἀριστόβουλος. Ἐκ τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ Νεαπόλεως ἦλθεν εἰς τὴν ἐν Χάλκῃ Σχολήν, καὶ τὸ πτυχίον λαβὼν τῷ 1856, ἀριστεύων ἐν τοῖς μαθήμασιν, ἀφιέρωσεν ἑαυτὸν εἰκοσιπεναέτης σχεδόν, εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν ὁμοθρήσκων ἐν Νεαπόλει = Νέβ-Σεχίρ. Ἐδίδασκεν ὑπὲρ τὰ τεσσαράκοντα ἔτη ἐκεῖ, ἀγαπώμενος ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν. Ἐκῆρυντε καὶ τὸν Θεῖον λόγον τεσσαράκοντα ἔτη, τιμώμενος ὑπὸ τῶν ἀκρατῶν. Ὑπεστήριζεν εἰς τὸ μετῴλησι –τὸ διοικητικὸν συμβούλιον– τῆς ἐπαρχίας, ὑπερασπίζων, τὰ δίκαια καὶ συμφέροντα τῶν ἐλλήνων ὀρθοδόξων, παρατόλμως πολλάκις ἐξασκῶν τὸ καθῆκον»...«Ἐδίδαξε καὶ ἐκῆρυξε τεσσαράκοντα σχεδόν ἔτη, λαϊκὸς ὢν, ἀλλὰ φέρων τὴν καλογηρικὴν περιβολήν. Ἐξέδωκε καὶ μετάφρασιν τοῦ *Γεροστάθῃ* τοῦ Μελά (Λέοντος) εἰς τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν δι' ἐλληνικῶν χαρακτήρων, Ἠθικὰς Ὀμιλίας εἰς τὰς ἀποστολικὰς περικοπὰς τῶν Κυριακῶν, καὶ εἰς τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἀλήθειαν* (τ. Β' σ. 554 κ.έ.) τὴν βιογραφίαν τοῦ Θεοκτίστου μητροπολίτου Χαλεπίου ὃν ἔσχε προστάτην καθὼς θεῖον ἐκ πατρός, ὑπογραμμὸν καὶ κηδεμόνα. Καὶ ἐγένετο διὰ βίου παντὸς ὁ Φίλιππος κήρυξ καὶ διδάσκαλος πίστεως ἐλπίδος καὶ ἀγάπης, ἀπεβίωσε δὲ κατὰ Αὐγούστον 1903»...

Τὸ κείμενο αὐτό, τὸ πληρέστερο βιογραφικὸ σημεῖωμα ποῦ ἔχει συνταχθεῖ στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα γιὰ τὸν Φίλιππο Ἀριστόβουλο, ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Γεδεών. Ἴσως νὰ τὸν γνώριζε καὶ προσωπικά· τὸν ἀναφέρει πάντως ὡς «σχεδὸν σύγχρονό»¹ του. Μάλιστα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀριστόβουλου, στὰ σαραντῆμερα ποῦ ὀργάνωσαν στὴ Ζωοδόχο

1. Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα Χρονογράφου*, Ἀθήνα 1932, σ. 103-105 καὶ 102 ἀντίστοιχα.

Πηγή, στο Μπαλουκλί, οι παλιοί μαθητές του που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, ο Γεδεών εκφώνησε τον επιμνημόσυνο λόγο².

Μιά δεκαετία αργότερα, σέ έντυπο τοῦ 1912, ὁ Φ. Ἀριστόβουλος βιογραφεῖται ἀπὸ τὸν Στ. Ι. Λεοντιάδῃ στὰ καραμανλίδικα³, τὸ ἄλλο γλωσσικὸ σκέλος τῆς παιδείας στὴν ὁποία μετέχει. Οἱ βιογραφήσεις αὐτὲς μᾶς βοηθοῦν νὰ συλλάβουμε ποιά θέση κρατοῦσε ὁ Ἀριστόβουλος στὴ λογισύνη τοῦ καιροῦ του καὶ τῆς ἐπαρχίας του: μπορούμε λοιπὸν νὰ ἀποδεσμεύσουμε, πὶδ ἀποτελεσματικά, ἱστορικὲς πληροφορίες ἀπὸ δύο αὐτοβιογραφικὲς μαρτυρίες ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ ἴδιος: τὴν προσωπικὴ του ἀνθολογία, «Σύλλογὴ διαφόρων ἀξιοσημειώτων» τὴν ὀνοματίζει, ποὺ κατάρτισε ἐνόσο ἦταν φοιτητῆς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης (1853-1856), καὶ τὸ σῶμα τῶν ἐπιστολῶν του (1852-1903).

Ὁ Φίλιππος Ἀριστόβουλος γεννήθηκε στὰ τέλη τοῦ 1832 στὸ Νέβσεχिर, τὴ Νεάπολη τῆς Καππαδοκίας. Οἱ γονεῖς του ὑπῆρξαν φυσιογνωμίες διακεκριμένες γιὰ τὴν κοινωνία τους· δέχεται, πολὺ νέος, λόγιες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον· ἡ μεριά τοῦ πατέρα του συγγενεὺι μὲ κληρικοὺς καὶ δασκάλους. Συγκεκριμένα, θεὸς του εἶναι ὁ Συμεὼν ὁ «παιδονόμος», ποὺ ἄφησε τὴ φήμη καινοτόμου δασκάλου στοὺς μεταγενέστερους καὶ ἱδρυσε μιὰ ἰδιωτικὴ σχολὴ τὸ 1814, στὸ Νέβσεχिर. Θεὸς του ἦταν ἐπίσης καὶ ὁ ἱερομόναχος Θεόκτιστος, μετέπειτα μητροπολίτης Χαλεπίου, ποὺ φέρεται ὡς πρῶτος δάσκαλος τῆς ἐλληνικῆς κοινοτικῆς σχολῆς τοῦ Νέβσεχिर γύρω στὰ 1805⁴. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του εἶχε καταβολὲς ἐκκλησιαστικὲς· μάλιστα ὁ παππούς του, ὁ παπα-Γρηγόρης, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἀνέλαβε καὶ τὴ διαπαιδαγώγησή του⁵. Γύρω στὰ 1839 διδάσκεται τὰ γράμματα κοντὰ στὸν δάσκαλο Ἰωάσαφ, ἀπὸ τὴ Μουταλάσκη, κοντὰ στὴν Καισάρεια. Ἀργότερα, ἡ χειραφέτηση ἀπὸ ἕναν ὀλόκληρο κόσμον ποὺ ἀφήνει πίσω του, καὶ ἡ νέα πατρίδα, ἡ Κωνσταντινούπολη: ὁ Θεόκτιστος τὸν καλεῖ κοντὰ του ἀπὸ τὸ 1842· ὁ

2. Βλ. Ἑκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 23 (1903), σ. 426. Ὁ λόγος δὲν περιλαμβάνεται στὸ Χ. Γ. Πατρινέλης, *Δημοσιεύματα Μανουὴλ Γεδεών*, Ἀθήνα 1974. Νὰ ἐλπίσουμε ὅτι λανθάνει.

3. *Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον Ἀστὴρ 1913*, Κωνσταντινούπολη 1912, σ. 138. Πολλὰ ἀνάλογα κείμενα παραμένουν ἀθησαύριστα γιὰ τὴν ἐρευνα λόγφ τῆς καραμανλίδικης γραφῆς τους. Χάρη στὴ βοήθεια τῆς συναδέλφου Εὐαγγελίας Μπαλτὰ μπόρεσα νὰ χρησιμοποιήσω τίς πληροφορίες -ἀπὸ πρῶτον χέρι- τοῦ δημοσιεύματος, καὶ γι' αὐτὸ θερμὰ τὴν εὐχαριστῶ.

4. Ἑκατονταετηρίς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐφορείας τῶν Ἑλληνικῶν Σχολῶν Νεαπόλεως Καππαδοκίας, 1820-1920, Κωνσταντινούπολη 1920, σ. 48.

5. *Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον Ἀστὴρ 1913*, ὁ.π., σ. 138.

ίδιος βρίσκεται ως αρχιερατικός προϊστάμενος στην εκκλησία της Παναγίας Ἐλπίδος τοῦ Κοντοσκαλίου. Ἐκεῖ, δεκάχρονος πιά ὁ Ἀριστόβουλος, μαθητεύει πρῶτα κοντά στοῦ θεοῦ του καί ἀργότερα φοιτᾷ στήν Ἀλληλοδιδασκτική σχολή, στοῦ Κοντοσκάλι. Μὲ τὸ θάνατο τοῦ Θεόκτιστου, τὸ 1848, συνεχίζει γιὰ ἓνα χρόνο τὶς σπουδές του στὴ σχολὴ τοῦ συμπατριώτη του, Γεωργίου Ραφάνη, στοῦ Φανάρι. Στὰ δεκαοκτῶ του χρόνια, ἔχοντας ὀλοκληρώσει ἓνα πρῶτο κύκλο σπουδῶν, κι ἔχοντας θητεύσει σὲ κάποιες ἀπὸ τὶς σημαντικότερες μικρὲς ἐστίες παιδείας ποὺ μπορούσε νὰ τοῦ παρέχει ἡ γεωγραφικὴ μοῖρα καὶ ἡ ἱστορικὴ στιγμὴ στήν ὁποία τοῦ δόθηκε ἡ ζωὴ, μὲ τὴν ἀρωγὴ τοῦ καινούριου μέντορα καὶ προστάτη, τοῦ Παΐσιου μητροπολίτη Καισαρείας, μπαίνει στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης. Ἀπὸ τὸ νησί, λοιπόν, ἀρχίζει νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τοὺς συντοπίτες του, ἀλληλογραφώντας μαζί τους⁶. Μὲ τὸν ἴδιο ἄλλωστε τρόπο ρυθμίζει δοσοληψίες του μὲ Κωνσταντινουπολίτες γνωστούς του ἀφοῦ, ἀπὸ τὴ στιγμή πού γίνεται τρόφιμος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, αὐτόματα οἱ δυνατότητες ἐξόδου μειώνονται στοῦ ἐλάχιστο. Ὁ Ἀριστόβουλος φαίνεται νὰ ἔχει συνείδηση τοῦ λόγιου εἶδους ποὺ καλλιεργεῖ: ἡ ἐπιστολογραφία εἶναι ἓνα μέσο νὰ γεφυρώνει τὶς ἀποστάσεις, ἀλλὰ δὲν παύει νὰ ἔχει καὶ πολιτισμικὴ αὐταξία. Ἔτσι, κρατάει μὲ ὅλους τοὺς τύπους τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἀρχίζει νὰ γράφει ἀπὸ τὴ Χάλκη, Μάρτιο τοῦ 1852, ὡς τὰ βαθιὰ του γεράματα. Ἐδῶ θὰ χρησιμοποιοῦν οἱ πληροφορίες ποὺ περικλείονται στὶς ἐπιστολές, οἱ σχετικὲς μὲ τὴ διαμονὴ του στὴ Χάλκη.

Τὸ θεσμικὸ πλαίσιο ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο γιὰ τοὺς μαθητὲς ἔτσι ὅπως διατυπώνεται στὸν ἀρχικὸ κανονισμό τῆς σχολῆς, τοῦ 1845, εἰ-

6. Οἱ ἐπιστολές του σώζονται δεμένες σὲ τέσσερις «Κώδικες» (ὅρος ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο) καὶ ἀπόκεινται στοῦ ΚΜΣ. Οἱ τρεῖς πρῶτοι τόμοι ἐκτείνονταν σὲ χρονικὸ διάστημα 40 περίπου χρόνων (1852-1890), ὡρεᾶ τοῦ ἐγγονοῦ του, ποὺ ὀνομαζόταν καὶ ἐκεῖνος Φίλιππος Ἀριστόβουλος, καὶ ἀποτελοῦσαν τὸ παλαιότερο, χρονολογικὰ, χειρόγραφο τοῦ ΚΜΣ. Τὸ 1984 κατατέθηκε ὀριστικά καὶ ὁ τέταρτος τόμος τῆς ἀλληλογραφίας, ποὺ ὀλοκληρώνει τὴ σειρά (1890-1903). Σημειῶνω ἐνδεικτικὰ, γιὰ τὴν περιπέτεια τῶν μικρασιατικῶν κειμηλίων, ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς τόμος τοῦ χειρογράφου τοῦ Νέβσεχिर ἐπέστρεψε στήν Ἀθήνα, τὴν ἐνδιάμεση καὶ τελικὴ του κοιτίδα, προερχόμενος ἀπὸ τὴ Νέα Ὑόρκη, ὅπου ἡ προσφυγικὴ διασπορά τὸν εἶχε ἀποθέσει σὲ συγγενικά χέρια. Πρέπει νὰ μνημονεύσω ἐδῶ τὴν εὐγενεὴ αὐτὴ χειρονομία τοῦ ἐγγονοῦ του νὰ μεσολαβήσει γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἀπαρτίωση καὶ τὸν ἐπαναπατρισμό τοῦ σώματος τῶν ἐπιστολῶν λίγους μῆνες πρὶν τὸ θάνατό του.

ναι ότι καθέννας «ὀφείλει νὰ ἔχει καὶ ἐγγυητὴν ἀξιόχρεων τῆς ἰδίας αὐτοῦ προθέσεως»⁷, ὁ ὁποῖος καὶ ὑποχρεώνεται νὰ ἀποζημιώσει τὴ σχολὴ σὲ οποιαδήποτε περίπτωση οἱ σχέσεις διαταραχθοῦν. Παράλληλα, ἀνὰ ἐπταετία, ὁ κάθε ἀρχιερεὺς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ στέλνει στὴ σχολὴ ἓναν ἢ δύο ὑποτρόφους ἀνάλογα μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς ἐπαρχίας του. Συνήθως, σὲ κανονικὲς συνθήκες, οἱ δύο αὐτὲς λειτουργίες συνενώνονται καὶ ἐκπονοῦνται ἀπὸ ἓνα, τὸ ἴδιο, πρόσωπο⁸. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Ἀριστόβουλου γίνεται ὁ διαχωρισμός: τυπικὰ ἐγγυητὴς ἀναλαμβάνει ὁ Παῖσιος Καισαρείας, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ὁ ὑπότροφος στηρίζεται στὶς ἐθελοντικὲς παροχὲς ὀρισμένων πλουσίων ἀποδήμων τῆς γενετείρας του. Πάντως, σ' ὁλόκληρη τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν του βρίσκει ἀντιμέτωπος μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνέχειας. Ἀπὸ μεταγενέστερη μαρτυρία του, τοῦ 1882, ποὺ ἀναφέρεται στὰ χρόνια τῆς Χάλκης, συμπεραίνουμε ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Θεόκτιστου, τὸ 1848, τὸν ἀφήνει πολλαπλὰ μετέωρο – καὶ ὁπωσδήποτε ὀξύνει τὴν ἀνάγκη οἰκονομικῆς αὐτοδυναμίας του. Δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει δυνατότητα στήριξης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν συγγενῶν του – δὲν μνημονεύεται πατρικὴ παρουσία, πρέπει νὰ ὀρφάνεψε ἀπὸ μικρός⁹.

7. Τὸ ἐσχάτως ἐκδοθὲν *Πατριαρχικὸν καὶ Συνοδικὸν Σιγγιλιῶδες γράμμα περὶ τῆς Ι. Σχολῆς*, ὁμοῦ δὲ καὶ ἐκθεσις τοῦ Ὁργανικοῦ Κανονισμοῦ τῆς αὐτῆς σχολῆς, Κωνσταντινούπολη 1845, κεφ. Β', ἄρθρο 2, σ. 12.

8. *Κανονισμὸς τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς* (= *Κανονισμός*), 1853, κεφ. Στ', ἄρθρο 2, σ. 13. Βλ. σχετικὰ καὶ Χρ. Ἀνδρουτσος, «Πρόχειροι σημειώσεις περὶ τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς», *Ἐθνικὰ Φιλανθρωπικὰ Καταστήματα, Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1905*, 1 (Κωνσταντινούπολη 1904), σ. 116, ὅπου σημειώνεται ἡ ἐξέλιξις τοῦ θεσμοῦ. Ὑποχρεωτικὰ ἔπρεπε νὰ τηρήσει αὐτὸ τὸ τυπικὸ ὁ κάθε μαθητὴς, ἀκόμα κι ὅταν βρισκόταν ξαφνικὰ ἀπορφανισμένος, ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ προστάτη του, καὶ τότε ἐπιβάλλονταν λύσεις ἀνάγκης: σχετικὲς πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Γῶγο, ἀπόφοιτο τοῦ 1851· ὅταν πέθανε ὁ θεὸς καὶ προστάτης του Μελέτιος Ἰκονίου, ὁ σχολάρχης, ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος, «λαβὼν με τῆς χειρὸς ὠδήγησε καὶ ἀφιέρωσε τῇ πατρικῇ προστασίᾳ Χρυσάνθου τοῦ γεραροῦ μητροπολίτου Σμύρνης ... Οὐ μόνον δὲ ἐμοὶ ἀλλὰ καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἀπόροις συμμαθηταῖς εὔρε κατὰ καιροῦς, κηδεμόνας καὶ προστάτας ὁ φιλάγαθος διδάσκαλος» (Γρ. Γῶγος, *Ὁ αἰδίδιμος μητροπολίτης Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνος ὁ Τυπάλδος*, Ἀθήνα 1868, σ. 13).

9. «Ἡ μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ ... αὕτη κάμει τὸν ἔσχατον τῶν υἱῶν αὐτῆς πρὸ τριακονταετίας ἐν τῇ μεγάλῃ τοῦ Κωνσταντίνου πόλει ἀποφανισθέντα φιλοστόργου θείου καὶ ἀπεστερημένου πάσης παρ' ἀνθρώποις προστασίας φιλανθρώπως παρέλαβε, μητρικῶς περιεπτύξατο καὶ ἐν τῇ κατὰ Χάλκην περιπτύσῃ Θε-

Τὴν ἐπιβίωσή του λοιπόν ἐξαρτᾶ, καθὼς καὶ πολλοὶ σύγχρονοί του, ἀπὸ ἐξωοικογενειακῆς πηγῆς χρηματοδότησης, ὅπως τοὺς φιλόμουσους πατριῶτες, τοὺς Νεαπολίτες, ποὺ ὄντας ἰσχυροὶ καὶ ἔχοντας ἰδρύσει σωματεῖο ἀπὸ τὸ 1820 στὴν Πόλη, τὸν συντρέχουν οἰκονομικά. Ἡ σχέση ὁμως φαίνεται νὰ ἔχει ἕνα χαρακτήρα μᾶλλον ἐθιμικὸν καὶ πάντως δὲν εἶναι ἱκανὴ γιὰ νὰ τὸν ἐξασφαλίσει· βρίσκειται στενὴ ἐπικοινωνία, ἀλληλογραφεῖ μὲ δύο κυρίως πρόσωπα, κατοίκους τοῦ Νέβσεχir, τὰ ὁποῖα καὶ ἀποκαλεῖ «προστάτα», «εὐεργέτα», «πάτερ», καὶ ἐκεῖνοι ἀνταποκρίνονται τακτικά, ἀλλὰ μὲ φειδῶ, στὰ οἰκονομικά του αἰτήματα¹⁰.

Ὅπως τὸν παρακολουθοῦμε ἀπὸ τίς ἐπιστολές του, ζεῖ σ' ἕνα καθεστῶς συνεχῶν ἀλληλοσυσσωρευόμενων δανεισμῶν, πράγμα ποὺ τοῦ δημιουργεῖ μιὰν ἀδιάκοπη ἀγωνία γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν χρημάτων ποὺ προορίζονται γιὰ ἀγορὰ βιβλίων· ἀκριβῶς τότε, στὴ Χάλκη, παίρνει καὶ τὴν ἀπόφαση νὰ συγκροτήσῃ τὴν προσωπικὴ του βιβλιοθήκη. Ἡ ἀτομικὴ αὐτὴ πρωτοβουλία ὄχι μόνον δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση ἀλλὰ συνεπικουρεῖται ἀπὸ τὴν ἀνακαινιστικὴν προσπάθεια ποὺ ἐπιχειρεῖται παράλληλα ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὴ σχολή, τὸ 1852, μὲ πρωτεργάτη τὸν Κωνσταντῖνο Τυπάλδο, γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τῆς βιβλιοθήκης, καὶ τὸν πλουτισμὸ της· ὁ ἀρχικὸς, μοναστηριακὸς, πυρήνας ἀπαρτιζόταν ἀπὸ πολὺτιμα συγγράμματα, κυρίως χειρόγραφα. Ἡ ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ, ἡ στροφὴ πρὸς τὸ ἐντυπο θὰ συντελεστεῖ τὰ χρόνια αὐτά¹¹. Ὁ δεῦτερος κανονισμὸς τῆς σχολῆς, δημοσιευμένος τὴν ἐπόμενη χρονιά, ὁρίζει ὅτι

ολογικῇ σχολῇ, ἐξεπαίδευσεν» (Φίλιππος Π. Γ. Ἀριστόβουλος, *Ἡθικαὶ ὁμιλίαι ἐπὶ τῶν Κυριακῶν Ἀποστόλων*, Κωνσταντινούπολη 1882, σ. [γ']).

10. Ἄρ. χειρογράφου ΚΜΣ. Α/Α 391, Κῶδῃς Ἑπιστολῶν· βλ. καὶ Ἰω. Πετροπούλου, «Χειρόγραφα πρὶν τὸ 1922 στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1981, σ. 250-251, ἀρ. καταλόγου 1 [στὸ ἐξῆς θὰ παραπέμω μόνον στὸν ἀριθμὸ καὶ ἡμερομηνία τῆς ἐπιστολῆς]· βλ. ἐπιστολὴ 15, 8 Νοεμβρίου 1852, καὶ ἐπιστολὴ 52, 11 Μαΐου 1854.

11. Πβ. Γράμμα Σιγγιλιῶδες τοῦ Γερμανοῦ Δ' (1853): «Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ... αὐξηθεῖσα τε καὶ πλουτισθεῖσα ἐναγχοῦς τῇ ἀνεγέρσει λιθοκτίστου περικαλλοῦς Βιβλιοθήκης» (*Κανονισμός*, 1853, σ. 6). Πάντως ἀπὸ τὸ 1849 ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ κοινῆς βιβλιοθήκης: «Τῶν συστατικῶν τῶν ἀναγκασιωτάτων ἐστὶν ... ἰδίᾳ δὲ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ ταύτῃ διὰ τὸ ἀπόκεντρον τῆς θέσεως καὶ ἐρημικόν, δυσχερὲς ὄν καὶ διδάσκουσι καὶ διδασκομένοις προχείρως πορίζεσθαι καὶ αὐτὰ τὰ ἀναγκαῖα βιβλία ... ἢ συγκρότησις ὁπωσοῦν ἀξιολόγου βιβλιοθήκης καθίσταται ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ...» βλ. «Κῶδῃς τῶν εἰς τὴν κατὰ Χάλκην Θεολογικὴν Σχολὴν ... ἀφιερωθέντων ἀναθημάτων, ἐν ἔτει αἰμθ'» στὸ Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης, «Ἡ εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Ι. Θεολογικῆς Σχολῆς Βιβλιοθήκης», *Ὁρθοδοξία*, 19 (τχ. 10β', Ὀκτώβριος 1944, Ἐκτακτον τεύχος ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι), σ. 344.

χρήστες της κοινής βιβλιοθήκης μπορούν να είναι μόνον οι μαθητές των τριών τελευταίων τάξεων, με άδεια του σχολάρχη δικαιούνται να μελετούν επί τόπου, όχι όμως και να μεταφέρουν βιβλία στους κοιτώνες τους¹².

Η σχέση με την παιδεία, σχέση με το βιβλίο, τα πρότυπα, καταγράφονται στα χρόνια των σπουδών του βέβαια, αλλά οι άπαρχές είναι πολύ προγενέστερες. Οι συνήθειες της λογιουσύνης των μέσων του περασμένου αιώνα, οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί της εποχής, μεταγγίζονται στο νεαρό 'Αριστόβουλο μέσα από φορείς που ανήκαν στο στενό του περίγυρο, μέσα από τον Θεόκτιστο ζώντας αλλά και τον Θεόκτιστο όπως τον αναπλάθει ο 'Αριστόβουλος με τα υλικά της μνήμης, και σ' όλοκληρη τη ζωή του ακολουθεί τα ίδια χνάρια: στάθηκε γι' αυτόν «ό ύπογραμμός» όπως χαιρείται να υπενθυμίζει ο Γεδεών¹³. Ο Θεόκτιστος, μεταφραστής του *Κυριακοδρόμου* του Νικηφόρου Θεοτόκη στα καραμανλίδικα¹⁴, γλωσσομαθής κληρικός στρατευμένος στην υπόθεση της ορθοδοξίας, μαρτυρείται πως υπήρξε και κάτοχος μιās βιβλιοθήκης 400 τόμων την οποία είχε δωρίσει από το 1841 στην κοινότητα Χαλεπίου¹⁵. Κοινοί τόποι, κοινές πρακτικές για τη λογιουσύνη της εποχής: το βιβλίο ως αντικείμενο συλλογής, δωρεάς ή ανταλλαγής· τέλος, το βιβλίο ως φερέφωνο μιās οίκουμενικής παιδείας, ως μονάδα που πολυφωνικά αναπαράγεται στα γλωσσικά ιδιώματα μιās ενιαίας άκόμα συνειδησιακά κοινότητας: τους όρθόδοξους.

Τις τάσεις αυτές ύποτυπώνει από πολύ νωρίς ό 'Αριστόβουλος και όργανώνει τις δυνάμεις του προς την κατεύθυνση αυτή. Τό περιβάλλον της Θεολογικής Σχολής θ' άποτελέσει τό θερμοκήπιο για την ώρίμανση και έκφραση των ενδιαφερόντων του. Οί όροι διαβίωσης στη Χάλκη, ή αυτοπειθαρχία, τό καθεστώς του έγκλεισμού, και άργότερα, στην Καπαδοκία,

12. *Κανονισμός*, 1853, κεφ. ΚΑ', άρθρο 8, σ. 30.

13. Μ. Γεδεών, *Άποσημειώματα*, σ. 104.

14. Έκδόθηκε τό 1817 στην Κωνσταντινούπολη στο πατριαρχικό τυπογραφείο· πβ. Dalleggio - Salaville, *Karamanlidika*, άρ. 55· βλ. άκόμα Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικές Έφημερίδες*, Άθήνα 1936, σ. 386· Άναστάσιος Λεβίδης, *Ίστορικόν Δοκίμιον της Καπαδοκίας*, Άθήνα 1885, σ. 192.

15. «Έκατονταετηρίς», ό.π., 43. Στη βιβλιοθήκη του μουσείου Μπενάκη (τμήμα Προσφυγικών Ταμείου Άνταλλαξίμων) σώζεται ιδιόχειρη άφιέρωσή του, σέ βιβλίο του 1817: «δῶρον» στο νεαρό συμπατριώτη του Έλευθέριο Ίακωβίδη Κοντόπουλο. Είναι του Άθανασίου Σταγειρίτη, ή *Ωγυγία ή Αρχαιολογία*, τ. Γ', Βιέννη 1817. Για τόν άποδέκτη βλ. *έδῶ*, παρακάτω, κεφ. ΚΒ'. Εύχαριστώ τη βιβλιοθηκάριο του Μουσείου Μπενάκη Πίτσα Τσάκωνα για τη βοήθειά της στην επισήμανση των αντίτυπων βιβλιοθήκης του Νέβσεχιρ.

ή φυσική απομόνωση, ἐγκαθιδρύοντας τὴν ἀπαγόρευση, βάζοντας δηλαδή κανόνες στὴν «φυσική» πράξη τῆς ἀνταλλαγῆς μὲ τὸν ἔξω κόσμο, θὰ συντελέσουν στὸν πολλαπλασιασμό τῆς δυναμικῆς τῶν διαύλων ἐκείνων ποὺ ὀρίζονται ὡς ἐπιτρεπτοί. Αὐτὴ θὰ εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστόβουλο ἡ συνθήκη μέσα στὴν ὁποία ἀξιοποιεῖ τὴ σχέση του μὲ τὸ βιβλίο, καὶ αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσει, ἀπὸ μία πλευρά, τὴν ἐξαιρετικὴ πυκνότητα καὶ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία τὰ βιβλιοφιλικὰ του ἐνδιαφέροντα ἐξακτινώνονται μέσα στοῦ χρόνου.

Τὸ φάσμα τῶν πνευματικῶν του ἀναζητήσεων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς παραγγελίες βιβλίων ποὺ κάνει ὡς τὸ 1856¹⁶, εἶναι εὐρύ: ἐπικεντρώνεται σὲ θέματα ἱστορίας ἐκκλησιαστικῆς, δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς «θύραθεν». Στὰ ἐνδιαφέροντά του συγκαταλέγονται συγγραφεῖς ἀρχαίας ἱστορίας ἀλλὰ, ἰδιαίτερα, τῆς νεότερης. Ἀλλῶστε τὰ σημεία τροπῆς τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας ἔχουν ἀρχίσει κιόλας νὰ σημειώνονται καὶ ὁ Ἀριστόβουλος βρίσκει τὸν τρόπο νὰ πληροφορεῖται καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ σύγχρονά του μηνύματα¹⁷. Στὰ ἑπτὰ χρόνια τῆς θητείας του στὰ θεολογικά, θὰ ἀποκτήσει μιὰ γερὴ κατάρτιση καὶ στοὺς κλασικοὺς, ἡ ὁποία τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα, τὸ 1855, νὰ διδάξει γιὰ ἓνα χρόνο μέσα στὴ σχολή μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ὑφηγητῆ, τὰ ἐλληνικὰ γράμματα¹⁸. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του γνωρίζουμε μὲ λεπτομέρεια τὸ σύνολο τῶν μαθημάτων ποὺ παρακολουθεῖ τὸ 1852 καὶ 1853¹⁹. Τὸ 1852, τέταρτη χρονιά τῶν σπουδῶν του, διδάσκεται Θουκυδίδη, Ἡρόδοτο, Ὅμηρο, καθὼς καὶ Κικέρωνα, Σαλλούστιο, Τάκιτο, ἐκκλησιαστικὴ καὶ γενικὴ ἱστορία, ἐπιστολογραφία στὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά, λόγους. Συνεχίζει τὴν ἐκμάθηση

16. Ἀπὸ τὶς 12 Μαρτίου 1852, ἐπιστολὴ 1η, ἕως τὸ συμβατικὸ ὄριο τῆς ἐπιστολῆς 115 τῆς 29 Ἀπριλίου 1856, τῆς τελευταίας ποὺ στάλθηκε ἀπὸ τὴ Χάλκη.

17. «Ἐξ ὧν γὰρ αἰτεῖς μόνης τῆς τοῦ Παπαρηγοπούλου Γενικῆς Ἱστορίας τὸν Αὐτ. καὶ Βον εἰς ἐν δεμένους καὶ παρ' ἐμοὶ εὐρισκομένους σοι πέμπω... ὁ δὲ Γ' τόμος, ἡ *Νέα Ἱστορία* οὐκ ἐξεδόθη μέχρι τοῦδε» (ἐπιστολὴ 56, 12 Αὐγούστου 1854, πρὸς τὸν Ἐλευθέριο Ἰακωβίδη). Νὰ θυμίσουμε ἐδῶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη μορφή τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* τῆς ὁποίας ὁ πρῶτος καὶ δεῦτερος τόμος κυκλοφόρησαν τὸ 1849 καὶ 1852 ἀντίστοιχα περιλαμβάνοντας ἀρχαιότητα καὶ μέσους χρόνους· τὸ τρίτο μέρος, τῆς νεότερης ἱστορίας, δὲν κυκλοφόρησε τελικὰ.

18. Γιὰ τὴ θέσπιση τοῦ θεσμοῦ βλ. Β. Θ. Σταυρίδης, *Ἡ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης*, Α', Ἀθήνα 1970, σ. 142.

19. Σημειώνονται μόνο τὰ μαθήματα ποὺ παρακολουθεῖ. Γιὰ τὴν «διδακτέα ὕλη» βλ. *Κανονισμός*, 1853, κεφ. Ζ', Περὶ Μαθημάτων, σ. 15-18.

γαλλικής και σλαβονικής γλώσσας²⁰. Στο πρόγραμμα των ετήσιων εξετάσεων 1853-1854 σημειώνει τα μαθήματα άγιογραφικής αρχαιολογίας, δογματικής θεολογίας, ήθικης φιλοσοφίας, φυσικής θεολογίας, Αίσχύλο, Βιργίλιο, καθώς και σύνθεση λόγων και επιγραμμάτων στα σλαβονικά²¹.

Μιά κατηγορία βιβλίων που αγοράζει είναι τα έγχειρίδια που αντιστοιχούν στα μαθήματα της κάθε χρονιάς. Δεν είναι όμως μόνον ή άμεση χρησιμοθηρία που πρυτανεύει στις επιλογές του· σημειώνει στις 19 Μαΐου 1852: «Όταν ήμην εις Κωνσταντινούπολιν σās ειχον αναφέρει διά τινα βιβλία άτινα εύρίσκοντο εις τινα διδάσκαλον άγνωστον και εις έμέ· έκ τούτων λοιπόν τινα αγόρασα και έγώ... τινά μὲν ως σπάνια, τινά δέ ως αναγκαιοῦντα μοι διά τὸ έλευσόμενον έτος»²². Πάντως, από τόν Όκτώβριο τοῦ 1854 γράφει στο Νέβσεχir για νά ζητήσει «τόν κατάλογο βιβλίων της έκεισε έλληνικής σχολής»²³. Ίσως αντιμετωπίζοντας σάν οριστική τή σταδιοδρόμήσή του και έγκατάστασή του στην καππαδοκική κοιτίδα, φροντίζει νά οργανώσει τὸ δίκτυο επικοινωνίας, άκόμα και νά καθορίσει τὸ περιεχόμενο των ζητουμένων· καταρτίζει ένα σχέδιο έμπλουτισμοῦ της βιβλιοθήκης στο Νέβσεχir. Τὸ σύστημα παραγγελιών των βιβλίων είναι, στα πρώτα χρόνια, άτυπο και λειτουργεί εύκαιριακά: τὸ νησί της Χάλκης δέν διαθέτει βιβλιαγορά. Ό ίδιος δέν μετακινείται πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη, βρίσκει τρόπους μέσα από τὰ κανάλια της κοινότητας των Νεαπολιτών νά φτάσει στην πηγή της τροφοδοσίας που

20. Έπιστολή 13, 4 Όκτωβρίου 1852 (πρὸς τὸν άλληλοδιδάκτη Κοσμά Ξενιάδη, στο Νέβσεχir).

21. Έπιστολή 56, 12 Αύγουστου 1854 (πρὸς τὸν Έλευθέριο Ίακωβίδη [Κοντόπουλο], στο Νέβσεχir).

22. Έπιστολή 6, 19 Μαΐου 1852 (πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Φερτεκλί όγλου, στην Κωνσταντινούπολη).

23. Έπιστολή 70, 2 Όκτωβρίου 1854 (πρὸς τὸν Έλευθέριο Ίακωβίδη [Κοντόπουλο], στο Νέβσεχir). Για τή μετάβασή του από τή Χάλκη στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί στην Καππαδοκία, οί συμπατριώτες του, με ζωντανή μνήμη, τὸ 1920, σημειώνουν: «Τὸ Φθινόπωρον τοῦ 1856 νεαρὸς τελειόφοιτος της έν Χάλκη Θεολογικής Σχολής άρτι λαβὼν τὸ διδακτορικὸν αὐτοῦ πτυχίον και διαμείνας ήμέρας τινας φιλοξενούμενος έν τή Μάλτεπε οίκία τοῦ φιλομούσου συμπολίτου του Παπάς Άβραάμ άπεχαιρέτα τή 19 Σεπτεμβρίου τοὺς συμπολίτας ίνα αναχωρήση διά τήν πατρίδα όπου θά ανέλαμβανε τήν διεύθυνσιν των εκπαιδευτηρίων συναποκομίζων και τοὺς υπό τοῦ μνησθέντος Παπάς Άβραάμ δωρηθέντας διά τήν κοινοτικήν βιβλιοθήκην 40 τόμους βιβλίων. Ήτο ὁ Φίλιππος Άριστόβουλος. Ή έφεξις ίστορία των έλληνικων εκπαιδευτηρίων Νέβσεχir είναι τοῦτ' αὐτὸ βιβιογραφία τοῦ Φίλιππου Άριστοβούλου» (Έκατονταετηρίς, ό.π., σ. 57-58).

παραμένει αδηλῇ ἀργότερα ὁμως, παρατηροῦμε στίς ἐπιστολές του, τὰ συγκεκριμένα ὀνόματα ἀποδεκτῶν συνοδεύονται καί ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ βιβλιοπώλῃ. Ἡ πρώτη ἐπίσημη παραγγελία χωρὶς διαμεσολάβηση σημειώνεται τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1855. Ἀπευθύνεται στὸν Συμεὼν Ἀνδρεάδη, γνωστὸ βιβλιοπώλῃ καὶ ἀργότερα ἐκδότῃ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού θὰ γίνεῖ ὁ κύριος προμηθευτὴς τόσο τῆς ἀτομικῆς του συλλογῆς ὅσο καὶ ἐκείνης τῆς ἐλληνικῆς σχολῆς στὴν γενέτειρά του: στίς μέρες του, καὶ χάρη σ' αὐτόν, ἡ βιβλιοθήκη πενταπλασίασε τὸ ἀρχικὸ της δυναμικὸ τῶν διακοσίων πενήντα τόμων καὶ ἔγινε μιὰ ἀπὸ τὶς πλουσιότερες τῆς ἀνατολῆς²⁴. Παράλληλα, καταφεύγει στὴν χειρόγραφη ἀντιγραφή κειμένων, εἴτε γιατί ὑπάρχει ἔλλειψη ἀντιτύπων εἴτε γιατί τὸ κόστος τοῦ προσπορισμοῦ τοὺς ὑπερβαίνει τὶς δυνατότητές του²⁵. Ἡ ἐπαφή μὲ τὸ ἔντυπο προκαλεῖ τὴν χειρόγραφη ἀναπαραγωγή του μὲ μεταφραστικούς ἢ ἄλλους στόχους, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά της ἀνακυκλώνεται ὁδηγώντας στὴ ζήτησι καὶ χρῆσι ἄλλων ἐντύπων βοηθημάτων²⁶. Τελευταία φροντίδα, τὸ δέσιμο τῶν βιβλίων, ἐντύπων ἢ χειρογράφων, ὅσων βρίσκονται στὰ χέρια του. Στίς 14 Ἀπριλίου τοῦ 1853 σημειώνει: «δὲδωκα Λαζάρφ τῷ δέτῃ βίβλους τινὰς ὧν τὰ δετικά ἐστὶ 177 γρόσια»²⁷. Καὶ ἀργότερα, στίς 20 Ἰανουαρίου

24. *Ἐκατονταετηρίς*, ὁ.π., σ. 68.

25. Τὸ 1853 (ἐπιστολὴ 40, 14 Σεπτεμβρίου, πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Φερτεκλί ὀγλοῦ, στὴν Κωνσταντινούπολη) ζητάει ἐπειγόντως νὰ τοῦ στείλουν τὴ φιλοσοφία τοῦ Κούμα «εἴτε ἀγοράζοντας εἴτε δανειζόμενοι» γιατί «δι' ἑλλειψιν ἀντιτύπων ἀναγκαζόμεθα νὰ ἀντιγράψωμεν». Ἀλλοῦ ἢ *Γραμματικῆ* τοῦ Κούμα καὶ ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Κομμητᾶ «αὐθιμερόν πρέπει νὰ πεμφθῶσι διότι οἱ διδάσκαλοί μας σήμερον μᾶς παρέδωκαν τὰ μαθήματα ταῦτα καὶ τὸ Σάββατον ἀπαιτοῦν ἀπάντησιν». Τὸ 1854, ἐπιστολὴ 73, τὸν Ὀκτώβριον, ζητάει νὰ τοῦ στείλουν τὴν Ἑρμηνεία τοῦ Ζυγαβηνοῦ στὸν Ψαλτῆρα: «ἔχω μεγίστην τούτου ἀνάγκην» κατ' αὐτὰς ἡρχίσαμεν εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ἐπ' Ἐκκλησίας Λόγων». Αὐτὴ ἡ ἔναρξι μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν πύκνωσι πού παρουσιάζουν τὰ κείμενα πού ἀντιγράφει στὸ χειρόγραφο, τὴν χρονιά αὐτή. Τὸ 1853 ἀντιγράφει δύο, τὸ 1854 ἑπτά, τὸ 1855 δύο καὶ τὸ 1856 δύο.

26. Τὸν Μάιο τοῦ 1855 (ἐπιστολὴ 92) γράφει στὸν κωνσταντινουπολίτη Πέτρο Βασιλείου πού βρίσκεται στὴν Ἀθήνα, ζητώντας του νὰ τὸν πληροφορήσῃ γιὰ τὶς τιμὲς ὀρισμένων βιβλίων θεολογίας πού θέλει ν' ἀγοράσῃ: ἀπαντα τῶν τριῶν ἱεραρχῶν σὲ γαλλικὲς ἐκδόσεις καθὼς καὶ τῶν γάλλων ἱεροκηρῶν Masillon, Bourdaloue καὶ Bossuet. Ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἀντιγράφει στὸ χειρόγραφο τὴν μετάφρασί του ἀπὸ τὰ γαλλικὰ «Περὶ τῆς ὠφελείας ... τῆς Ἀ. Γραφῆς» (βλ. *ἐδῶ*, κεφάλαιο KB').

27. Ἐπιστολὴ 24, 4 Ἀπριλίου 1853, πρὸς τὸν Πρόδρομο Ἰωαννῖδη.

1855, σὲ ἐπιστολὴ πού στέλνει στὴν Κωνσταντινούπολη: «Καλλίτερον ἤθελεν ἦσθαι ἐὰν ἤρχοντο καὶ δεμένα τὰ βιβλία διότι ἐδῶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν εὐρίσκονται βιβλιοδέται καλοί, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀκριβώτερα, παρὰ εἰς τὴν Γαλλίαν, δένουν»²⁸.

Εἶναι ἴσως ἡ ἐκλέπτυνση, ἡ καλαισθησία, ἀλλὰ καὶ κάτι περισσότερο· ἀρχίζει ἡ αἴσθηση τῆς πάλης μὲ τὴ φθορὰ – τὰ βιβλία, τὰ γράμματα, εἶναι ἀξίες πού μεταβιβάζονται. Μιά περίοδος τῆς ζωῆς του κλείνει, τῆς ὁποίας τὴν ἐκβαση ἔχει ἤδη σχεδιάσει μὲ τὸ νοῦ του. Προετοιμάζει τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴ Χάλκη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Γνωρίζει καλὰ ὅτι ἡ ἀποστολικὴ ζέση μὲ τὴν ὁποία ἀποδέχεται τὸν αὐτοπεριορισμὸ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ὑπερκαλύψει ὅλες τὶς πραγματικὲς καὶ δυνητικὲς παροχὲς τῶν μεγάλων κέντρων πού ἀφήνει πίσω του.

Ἡ ἀφοριστικὴ γραμμὴ τῆς ζωῆς του θὰ μπορούσε συμβατικὰ νὰ χαρακτηῖ στὴν καμπὴ αὐτῇ· ὁ κόσμος πού τὸν ἐξέθρεψε ἀνήκει σ' ἓνα σχῆμα πεπερασμένο· ὁ κόσμος πρὸς τὸν ὁποῖο ξανοίγεται ὀρίζεται ἀπὸ τὴν παγίωση τάσεων πού ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ἀρχίσει νὰ διαμορφώνονται: στὸν ὀθωμανικὸ ὥρο θεσμοποιεῖται ἡ ἰσονομία ἀνάμεσα στὸ μουσουλμανικὸ καὶ τὸ ὀρθόδοξο στοιχεῖο· παράλληλα, στὸ ἐλλαδικὸ κράτος, ὁ νεοελληνικὸς ἱστορισμὸς θὰ ἀποκαταστήσει τὴν τρίσημη, διαχρονικὴ, ἐνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Τεκμήριο μιᾶς ἐποχῆς πού ἀκριβῶς προηγήθηκε τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ μεταίχμιου εἶναι, σὲ κάποιον βαθμὸ, καὶ τὸ ἀνθολόγιο.

28. Ἐπιστολὴ 84, 20 Ἰανουαρίου 1855, πρὸς τὸν Παπᾶζ Ἀβραάμ, στὴν Κωνσταντινούπολη.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΩΝ αντιγραφόμενων ἐν τουτὶ τῷ βιβλῳ ἀπὸ τοῦ 1853 ἔτους. Αὐγούστου 30. ὑπὸ Φιλίππου Π[απᾶ] Γρ[ηγορίου] Ἀριστοβούλου ἐκ Νεαπόλεως (Νέβσεχir) τῆς Καππαδοκίας.

«Ἐκλέγειν δὲ χρὴ καὶ ἐκ τῶν γεγραμμένων λόγων. Τὰς δὲ διαγραφὰς ποιῆσθαι περὶ ἐκάστου γένους παρασημῆνασθαι καὶ τὰς ἐκάστων δόξας».

Ἀριστοτέλ[ους]. Τοπικ[ὰ] Βιβλ[ίον] Α'. Κ[εφάλαιον] ιδ'

«Τὰ λόγου ἄξια σημειοῦσθω— Εὐγένιος.

Ὅλα τὰ φύλλα ἀριθμημένα μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἀριστόβουλου 1-135· λάθος στὴν ἀρίθμηση: 82, 84. Μετὰ φ. 119, 2 φ. κομμένα (προφανῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο, γιατί ἡ ἀρίθμηση συνεχίζεται κανονικά). Τὰ φ. 1-120 μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἀριστόβουλου· 120-134 διαφορετικὲς γραφές. Στάχωση σύγχρονη τοῦ χφ.· ράχη δερμάτινη, ὅπου χρυσοτυπία: *Συλλογὴ Διαφόρων*. Ἐπίσης, μικρὴ τετράγωνη ἐτικέτα ὅπου ὁ ἀρ. 35 (χέρι Ἀρ.). Ἐνα παράφυλλο ἀρχῆς, ἄγραφο. Στὸ τέλος κάθε κειμένου ἡ ὑπογραφή σχεδὸν στερεότυπη (πλὴν τῆς χρονολογίας): π.χ. φ. 26: *Ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ 1853φ Σεπ[τεμβρίου] Κ' Φ.Π.Γ. Ἀριστόβουλος*. Τὰ φ. 120-128 γραμμένα ἀπὸ ἄλλο χέρι ποὺ συνεχίζει ἀδιάκοπα τὸ κείμενο στὸ τέλος: *Ἀντέγραφον τῇ κθ' Ἀπριλίου τοῦ, αὐανστ' Ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ. Λεόντιος Μοναχὸς Ἀνδριος*. (Γιὰ τὸν Λεόντιο [Πετρίδη] βλ. Βασ. Θ. Σταυρίδης, *Ἡ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης*, Α' [=Ἡ Ἱερὰ, 1970], Ἀθήνα 1970, σ. 148.) Τὰ φ. 128-134 γραμμένα ἀπὸ τρίτο χέρι· στὸ φ. 134: *Ὁ παρὼν λόγος ἀντεγρᾶφη ἐκ τῆς Ἐφημερίδος «Καρτερία» τῶν Ἀθηνῶν, ἔτος Δ', ἀριθμ. 116, 1846 [διορθ. (ἀπὸ τὸν ἴδιο ;) σὲ 1863] Αὐγούστ(ου) 1. ὑπὸ Χαράλαμπου Γεωργίου. Φερτεκίδου. Γιὰ τὸν Χαρ. Γεωργίου βλ. παρακάτω κεφ. ΚΔ'.* Στὸ φ. 134 ὁ τίτλος τοῦ ἐπιγράμματος μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἀριστόβουλου ἐνῶ τὸ τετράστιχο μὲ τὸ χέρι τοῦ γιοῦ του: *Ἀντέγραφον Γρηγόριος Φ. Ἀριστόβουλος*.

Δωρεὰ τῆς κυρίας Α. Θυφρωνίτη (1984). Προέρχεται ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Ἰωάννη Γεωργίου²⁹.

29. Ὁ Ι. Γεωργίου, λόγιος, ἱστοριοδίφης τῆς Καππαδοκίας, ἀνῆκε στὴν πρώτη γενιά τῶν προσφύγων καὶ καταγόταν ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ Νέβσεχir. Ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ πρώτου τόμου τῶν *Μικρασιατικῶν Χρονικῶν*: πρέπει νὰ μνημονευτεῖ γιὰ τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη του «Ἡ ἐν Καππαδοκίᾳ Νέβσεχir», Μ. Χ., Α',

Ἀναλυτικὴ Περιγραφή

A'

- φ. 1-26 *Παραινητικὸς πρόλογος* τοῖς Ὁρθοδόξοις χριστιανοῖς χρήσιμος. (μεταφρασθεὶς ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰωαννίκιου μοναχοῦ πρώην καθηγητοῦ τῆς Σλαβονικῆς γλώσσης ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ· τὸ δὲ σύγγραμμα οὕτως πρόκειται ὁ πρόλογος οὗτος καλεῖται: Πέτρα πίστεως· περὶ οὗ ἰδοὺ τί λέγει ὁ Ἀλ. Στούρζας εἰς τὸ Διπλοῦν αὐτοῦ παράλληλον: ... «πολύτιμον σύγγραμμα Στεφάνου τοῦ Ἰαβόρσκη: Ἀρχιεπισκόπου Ρεζανίου, ἐπιγραφόμενον Πέτρα πίστεως, εὐρὺ ἐπινόημα, περιλαμβάνον πάντα τὰ ὑπὸ τῆς κατὰ τὸν Ἰστ' αἰῶνα Μεταρρυθμίσεως διαφιλονικούμενα ζητήματα ὅπου καὶ τὰ ἐλάχιστα ἐπιχειρήματα τὰ ὑπὸ τῆς μεταρρυθμίσεως ἀναφέρονται αὐτολεξεῖ, καταπολεμοῦνται καὶ ἀνασκευάζονται ἐν πρὸς ἓν». Ἐκ τῆς τοῦ Γαλλικοῦ εἰς τὸν Ἕλληνα λόγον μεταφράσεως Κωνσταντίνου Τυπάλδου τοῦ Σταυρουπόλεως σ. 35.) [στὸ τέλος] Ἀντέγραφο ἐν τῇ κατὰ τὴν Νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ 1853φ Σεπ. κ' Φ.Π.Γ. Ἀριστόβουλος.

Ἀνέκδοτο.

Ἰωαννίκιος μοναχός: τὸ κοσμικὸ τοῦ ὄνομα ἦταν Ἰωάννης Δημητριάδης· γραμματέας τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας στὸ Πατριαρχεῖο, μετατάσσεται προσωρινὰ στὴ θεολογικὴ σχολή³⁰. Ἐκεῖ διδάσκει σλαβονικὰ μὲν

Ἀθήνα 1938, σ. 413-418. Βλ. ἀκόμα, «Ἡ φυλετικὴ ἐξέλιξις ἐν Μικρῇ Ἀσίᾳ», *Μ.Χ.*, Β', Ἀθήνα 1939, σ. 63-91. Νεκρολογία του, ἀνυπόγραφη, δημοσιεύτηκε καὶ πάλι στὰ *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, Β', ὁ.π., σ. 450-451, ἓνα χρόνο μετὰ τὸ θάνατό του. Ἡ «Συλλογὴ Διαφόρων Ἀξιοσημειώτων» ἀποσπάσθηκε ἀπὸ ἓνα εὐρύτερο σύνολο, ἀνῆκε στὸ προσωπικὸ ἀρχεῖο του, ποὺ πέρασε ἀτόφου στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ χειρογράφου στηρίχτηκα στὴ βοήθεια τῶν συναδέλφων Ματούλας Κουρουποῦ καὶ Μαρίας Πολίτη-Σακελλαριάδη, τίς ὁποῖες θὰ ἤθελα θερμὰ νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῇ.

30. Βλ. Ἀρχ. Γερμανὸς Γρηγοῤῥας, *Ἡ ἐν Χάλκῃ Θεολογικὴ Σχολή (1844-1898)*, Ἀλεξάνδρεια 1907, σ. 57-58. Γιὰ τὴν βάσανο τῶν πληροφοριῶν ποὺ κομίζει ὁ Γρηγοῤῥας στὸ ἔργο αὐτὸ βλ. Α.Χ.Γ., Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Γ. Γρηγοῤῥας καὶ τὰ Ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ, Ἀθήνα, χ.χ [1907] (γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ προσώπου τοῦ συγγραφέα βλ. Μ. Γεδεών, «Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία», *Πανελληνίον Λεύκωμα Ἑθνικῆς Ἐκατονταετηριδος*, τ. Γ', σ. 104).

τριετία (1846-1848). Ἀργότερα, τὸ 1850, κυκλοφορεῖ, σὲ ἔκδοση τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου καὶ μὲ δαπάνη τοῦ Κων. Τυπάλδου, ἡ *Γραμματική τῆς Σλαβονικῆς γλώσσης*, «ἐρανισθεῖσα ὑπὸ Ἰω. Δημητριάδου ... εἰς χρῆσιν τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς»³¹.

Στούρζα Ἀλεξάνδρου *Διπλοὺν Παράλληλον*: πρωτοεκδίδεται γαλλικά, στὴν Ἀθήνα, τὸ 1849. Μεταφράζεται στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Κων. Τυπάλδο καὶ ἐκδίδεται στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ 1851³².

Στέφανος Ἰαβόρσκη: Ρῶσος μητροπολίτης (1651-1721). Κινήθηκε στὸ στενὸ περιβάλλον τοῦ Μ. Πέτρου προσπαθώντας νὰ μετατρέψει τοὺς αἱρετικούς πρὸς τὴν ὀρθοδοξία³³.

Τὸ ζήτημα τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ξένων γλωσσῶν στὴ θεολογικὴ σχολή, καὶ ἰδιαίτερα τῆς διδασκαλίας καὶ διάδοσης τῆς σλαβονικῆς, συνδέεται μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ πρώτου σχολάρχῃ Κωνσταντίνου Τυπάλδου. «Ἐπιδιδώκων τὸν στενότερον τῶν ὁμοδόξων ἐκκλησιῶν σύνδεσμον, εἰσήγαγεν ἐν τῇ σχολῇ καὶ τὴν τῆς Σλαβονικῆς γλώσσης διδασκαλίαν»³⁴ σημειώνει ὁ

31. Πβ. ἀριθμὸς Γκίνη - Μέξα 5143. Βλ. καὶ Γερμανὸς Στρηνόπουλος, μητροπ. Θωατείρων, *Ἡ Ἱ. Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ἱστορικαὶ συμβολαί, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 13.

32. Πβ. ἀριθμὸς Γκίνη - Μέξα 5393. Βλ. καὶ Κωνσταντῖνος Μπόνης, *Ἀρχεῖον Σύμμικτα τακτοποιήσεις καὶ μελέτῃ τῶν οἰκων Τυπάλδων - Ἰακωβάτων Ἐν Ἀληξουρίῳ τῆς Νήσου Κεφαλληνίας*, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Β' τ. τῆς *Ἐπετηρίδος Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν*, Ἀθήνα 1970, ἀρ. 50, σ. 584.

33. Ἄρθρο τοῦ Θ[εοδώρου] Β[ελλινίτη] στὴ *Μ.Ε.Ε.Ε.*

34. Ἡλίας Δ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, Α', Ἀθήνα 1904, σ. 683. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πῶς ἓνα ἔργο τοῦ Τυπάλδου ποὺ κυκλοφόρησε ἑλληνικά τὸ 1849, ἡ ἀκολουθία τοῦ τὸν πατριάρχῃ Φώτιο, κυκλοφορεῖ παράλληλα καὶ στὰ σλαβονικά σὲ ἔκδοση τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, τυπωμένο καὶ αὐτὸ στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἴδια χρονιά· τὴ σλαβονικὴ ἔκδοση ἀναφέρει ὁ Louis Petit, *Bibliographie des Acolouthies Grecques*, Βρυξέλλες 1926, σ. 244, δίχως νὰ παραθέτει τὸν τίτλο. Εὐχαριστῶ τὴν Ντόρη Παπαστράτου ποὺ μοῦ παραχώρησε ἀντίτυπο τῆς βιβλιοθήκης της καθὼς καὶ τὸν Γιάννη Καρᾶ ποὺ εἶχε τὴ φροντίδα γιὰ τὴ μεταγραφή τοῦ σλαβονικοῦ φύλλου τίτλου. Γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν πνευματικῶν ἀνταλλαγῶν καὶ τὴν προώθηση τῶν βαλκανικῶν γλωσσῶν καὶ κυρίως τῆς σλαβονικῆς μέσα στὸ χῶρο τῆς θεολογικῆς σχολῆς βλ. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός-Βαρβάρα Γ. Μεταλληνού, *Ἀρχεῖον Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας - Ἱερὰς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, Σχολαρχία Κωνσταντίνου Τυπάλδου 1844-1866*, τ. Α', Ἀθήνα 1985. Παρόλο ποὺ ἡ σημαντικὴ αὕτη ἔκδοση τοῦ ἀρχείου τῆς Χάλκης κυκλοφόρησε ὅταν τούτῃ ἐδῶ ἡ ἐργασία εἶχε πιά περατωθεῖ, καὶ ἔτσι τὸ σύνολο τῶν στοιχείων καὶ τῆς μῆας καὶ τῆς ἄλλης δὲν μπόρεσαν ὀργανικὰ νὰ συνυφανθοῦν, μπορῶ μὲ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση νὰ βεβαιώσω πῶς τὰ στοι-

Ἡλ. Τσιτσέλης. Στοιχείο χαρακτηριστικό μιᾶς σύλληψης οἰκουμενικῆς εἶναι ὅτι στὸν πρῶτο κανονισμό τῆς Χάλκης, τοῦ 1845, ποὺ συντάσσεται ἀπὸ τὸν Τυπάλδο καὶ τὸν Ἡλία Τανταλίδη, προγραμματίζεται νὰ προστεθοῦν τὰ ἑβραϊκά, ἄρμενικά καὶ νεώτερες γλώσσες. Τὸ σχέδιο δὲν θὰ τελεσφορήσει στὸ σύνολό του· τὰ σλαβονικά ὅμως εἰσάγονται τὸ 1846. Στὸν δεῦτερο κανονισμό, τοῦ 1853, ὀρίζεται ἡ στοιχειώδης διδασκαλία τους ἀπὸ τὸ τρίτο ἔτος καὶ ὁλοκληρώνεται προοδευτικὰ στὸ ἕκτο ἔτος, περιλαμβάνοντας μεταφράσεις τῶν θείων πατέρων, συντακτικό, πεζογράφους, ἱστορία τῆς φιλολογίας, ποιητὲς καὶ ἀναλύσεις ἐκκλησιαστικῶν λόγων. Τὸ 1853, μὲ τὴν ἑναρξή τοῦ κριμαϊκοῦ πολέμου, καθὼς οἱ σχέσεις μὲ τὴ Ρωσία εἶναι τεταμένες, μιὰ ἀνεπίσημη ἐπίσκεψη τοῦ Κάνιγκ στὴ Χάλκη, τὴν ὥρα ποὺ ψάλλονται στὸ ναὸ ὕμνοι στὰ σλαβονικά, γίνεται ἀφορμὴ νὰ συνειδητοποιηθεῖ ὁ ἐνδεχόμενος κίνδυνος: ἐνεδρεῖ ὁ φόβος μήπως καὶ ἀναμοχλευτοῦν παλαιότερες ἀνεπιβεβαίωτες διαδόσεις γιὰ οἰκονομικὴ σύμπραξη τῆς Ρωσίας κατὰ τὴν ἀνέγερση τῆς σχολῆς. Αὐτὸ ὁδηγεῖ τὸ πατριαρχεῖο στὸ νὰ διακόψει τὰ μαθήματα προσωρινά, καὶ νὰ ἐπιτρέψει ξανά τὴ διδασκαλία τους ὕστερα ἀπὸ τὴ λήξη τοῦ πολέμου.

Ὁ Τυπάλδος ἐνθαρρύνει μὲ κάθε τρόπο τὴ διάδοση τῆς σλαβονικῆς: ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γραμματικὴ τοῦ Δημητριάδη, τοῦ 1850, ὅπου στὸν τίτλο ἐμφανίζεται τὸ ὄνομά του, δευτέρη ρητὴ μνεῖα του γίνεται τὸ 1852, ὅταν ἐκδίδεται στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ *Χρηστομάθεια τῆς Σλαβονικῆς* «Νεοφύτου ἱερομονάχου Ριλλιώτου, καθηγητοῦ ... σπουδῆ καὶ ἀπαντή τοῦ ... Κωνσταντίνου Τυπάλδου». Ὁ ἱερομόναχος Νεόφυτος διαδέχεται τὸ 1848 τὸν προκάτοχό του Δημητριάδη. Στὴν εἰσαγωγὴ του ὑπογραμμίζει τὴν ὠθησὴ ποὺ ἔδωσε ὁ Τυπάλδος στὶς σλαβονικὲς σπουδὲς καὶ τὴ φροντίδα του νὰ τυπωθοῦν τὰ βασικά ἐγχειρίδια (γραμματικὴ, κείμενα καὶ στοιχειῶδες γλωσσάρι ποὺ συμπεριέχεται στὴν ἐκδόση τοῦ 1852), εἰδικὰ γιὰ τοὺς μαθητὲς τῆς Χάλκης.

Βλέπουμε ὅτι καὶ στὶς δυὸ ἐκδόσεις ὁ Τυπάλδος διαδραματίζει ἕναν ρόλο πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ ἐκεῖνον ἑνὸς ἀπλοῦ χρηματοδότη ἢ διεκπεραιωτῆ· εἶναι ὁ κινητήριος νοῦς. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ θυμίσει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μιὰ ἐκδόση τοῦ 1828, τὸ *Δοκίμιον περὶ τῆς πλησιεστάτης συγγενείας τῆς σλαβονικῆς γλώσσης πρὸς τὴν ἑλληνικὴν* τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ποὺ κυκλοφόρησε στὴν Πετροῦπολη, γιὰ νὰ ἐντάξει τὰ ἐγχειρήματα τοῦ Τυπάλδου μέσα στὴν χρονικὴ συνέχεια, ἀλλὰ καὶ μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα ἰδεῶν, στὴν ὁποία μετέχει· νὰ σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι τὴν ἴδια ἐπο-

χεῖα ποὺ δημοσιεύονται ἐρχονται νὰ ὑποβαστάξουν καί, πάντως, νὰ λειτουργήσουν προσθετικά καὶ ὄχι ἀναιρετικά πάνω στὸ βασικὸ σκελετὸ τῆς δουλειᾶς μου.

χή, μέσα στο ανάλογο κλίμα, πρέπει να συντάχθηκε και η μελέτη του Οικονόμου για τὸν Στούρζα³⁵ τοῦ ὁποῖου ἡ γνώμη προτάσσεται ἐδῶ.

Β'

φ. 27-37^ν Λόγος ἀναγνωσθεὶς εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Ἱερᾷ Μονῇ τῆς Ἀγίας Τριάδος Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ὑπὸ Κωνσταντίνου Τυπάλδου Σταυρουπόλεως.
[στὸ τέλος] Ἐγγραφον ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Ἱερᾷ Μονῇ τῆς Ἀγίας Τριάδος. Τὴν 7 Ὀκτωβρ(ίου) 1844 – ἀντέγραφον δὲ [στὸ τέλος] ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ἡλία Ταντα[λίδου] (ἀντέγραφον) ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ ἱα' Φεβρ. αὐτοῦ Φίλιππος Π. Γ. Ἀριστόβουλος.

Δημοσιευμένο: Ἀπόστολος Μέξης, *Ἡ ἐν Χάλκῃ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολή, ἱστορικὰ σημεῖωματα*, (1844-1933), Κωνσταντινούπολη 1933, σ. 45-54. Τὸ δημοσιευμένο κείμενο ἀποκλίνει σὲ ἐλάχιστα σημεῖα. Ἀπόσπασμα μιᾶς παραγράφου περιλαμβάνεται στὴν *Ὁρθοδοξία*, 19, Κωνσταντινούπολη, Ὀκτώβριος 1944, (ἐκτακτον τεύχος ἐπὶ τῇ ἐκατονταετηρίδι), σ. 304. Βλ. καὶ Κ. Μπόνης, *Ἀρχεῖον Σύμμικτα*, δ.π., σ. 591 ἀρ. 67. Τὸ κείμενο ἦταν γνωστὸ καὶ προτοῦ ἐκδοθεῖ· μνεῖα τοῦ βλ. Γερμανὸς Σάρδεων, «Ἰδρυσις Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν τῇ Χαλκίδι τῇ Ἱ. Μονῇ τῆς Ἀγίας Τριάδος», *Ὁρθοδοξία*, 6 (Κωνσταντινούπολη 1931), σ. 635, καὶ Η. Τσιτσέλης, *δ.π.*, σ. 689.

Ὁ λόγος αὐτὸς τοῦ Κωνσταντίνου Τυπάλδου καταχωρίζεται στὸ ἀνθολόγιο προφανῶς γιὰ τὸ ὑποδειγματικὸ ρητορικὸ τοῦ ὕφους καθὼς καὶ γιὰ τὸ ὅτι καταγράφει συμβάντα ποὺ προορίζονται νὰ γίνουν κτῆμα τῶν μαθητῶν ἀφοῦ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴ σχολή. Ἐπιπλέον ὁμως τὸ περιεχόμενό του ἀποτελεῖ, γιὰ κάποιους ἱστορικοὺς λόγους, μιὰ δημόσια δῆλωση πίστεως στὴν ὀρθοδοξία. Ἡ στιγμή ποὺ ἐκφωνεῖται εἶναι φορτισμένη σημασιολογικά, ἐπίσημη: μὲ τὴν ἱδρυση τῆς θεολογικῆς σχολῆς τὸ 1844 ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γερμανὸ Δ', ἡ σχολαρχία ἀνατίθεται στὸν Κωνσταντῖνο Τυπάλδο. Τὴν ἡμέρα αὐτή, ὁ μετέπειτα Σταυρουπόλεως, κάνει τὴν πρώτη δημόσια ἐμφάνισή του στὸ περιβάλλον τοῦ Πατριαρχείου, ἐκφωνεῖ τὸν πρῶτο λόγο του. Φορέας μιᾶς παιδείας ποὺ διαμορφώθηκε σὲ συνεχῆ

35. Κων. Οἰκονόμου, *Ἀλέξανδρος ὁ Στούρζας Βιογραφικὸν Σχεδιάσμα*, Ἀθήνα 1855, βλ. σ. 92-97 σχετικὰ μὲ τὸ *Διπλὸν Παράλληλον*.

ἐπικοινωνία μὲ τὰ δυτικά κέντρα, ἀναλαμβάνει τὴ θέση αὐτὴ στὰ σαρανταοκτὼ τοῦ χρόνια, ἔχοντας κιόλας διανύσει μιὰ ἀνιούσα ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀδιατάραχτη σταδιοδρομία.

Ἡ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων καὶ τῶν αἰτίων ποὺ στοιχειοθετοῦν τὶς κατηγορίες ποὺ ἐξαπολύθηκαν ἐναντίον τοῦ πρὶν τὴν μετάβασή του στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1843, δὲν θὰ εἶχαν θέση ἐδῶ. Αὐτὸ ποὺ χρειάζεται νὰ συγκρατήσουμε ὁμως εἶναι ὅτι ὁ ἀπόηχος τῶν περασμένων τὸν ἀκολουθεῖ καὶ στὴν Χάλκη. Ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο, μάλιστα, τοῦ 1844, σημειώνονται ἐνέργειες ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν παρεμπόδιση τῆς ἱδρύσεως τῆς σχολῆς, μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες βάλλεται καὶ ὁ ἴδιος προσωπικά³⁶. Παραμένει σημεῖο ἀνεξιχνίαστο καὶ μαρτυροῦνται ἐλάχιστα γιὰ τὸ ποιὲς στάθηκαν οἱ σχέσεις τοῦ Τυπάλδου μὲ τὸ Πατριαρχεῖο πρὶν τὸ διορισμὸ τοῦ στὴ θέση αὐτῇ. Γνωρίζουμε πάντως ὅτι ὑπάρχει προηγούμενη ἀλληλογραφία τοῦ μὲ τὸν Γρηγόριο ΣΤ' ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν στὴν Κέρκυρα, στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, μιὰ πενταετία πρὶν, τὸ 1838³⁷.

Ἀκόμη, τὸ ὅτι ἡ ὑπηκοότητά του ἦταν ἀγγλική, ἴσως καὶ ἡ παλαιὰ συνεργασία τοῦ μὲ τὴ Βιβλικὴ Ἑταιρεία³⁸, ἔδωσαν λαβὴ σὲ ποικίλα σχόλια. Ἐτσι, ὅταν κλήθηκε νὰ ἀναλάβει τὴν διευθύνση τῆς σχολῆς, χρειάστηκε νὰ περάσει ἀπὸ κρίση: «Παρουσιασθεὶς πρὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐπέδειξε τὰ ἐν χειρογράφοις ἔργα αὐτοῦ Δογματικὴν Θεολογίαν, Χριστιανικὴν Ἠθικὴν, Ἱερὰν Ἑρμηνευτικὴν καὶ Ἱστορίαν τῆς Θεολογίας, διαβεβαιώσας τὴν ἐκκλησίαν περὶ τῶν ὀρθοδόξων αὐτοῦ φρονημάτων καὶ ἀνασκευάσας τὰς κατ' αὐτοῦ ἐκτοξευθεῖσας συκοφαντίας»³⁹.

36. «Ἐπιστολὴ Κ. Φλαμιάτου πρὸς τὸν Γερμανὸ Δ' κατὰ τῆς ἀποφάσεως αὐτοῦ περὶ ἱδρύσεως τῆς Ἰ. Θ. Σχολῆς Χάλκης ἀποσταλέντος ἐκ Σύρου τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1844» (Γ. Δ. Μεταλληνός, *Δύο Κεφαλῆνες ἀγωνισταὶ ἀντιμέτωποι Κ. Φλαμιάτος καὶ Κ. Τυπάλδου*, ἀνάτυπο, Λευκωσία 1980, σ. 22-27). Στὴν ἐπιστολὴ ὁ Τυπάλδος κατηγορεῖται μεταξὺ ἄλλων καὶ ὡς ὄργανο τῆς ἀγγλικῆς προπαγάνδας.

37. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Η. Τσιτσέλης, *ὁ.π.*, σ. 672-9. Ὡστόσο, τὸ πρόβλημα μένει ἀνοιχτὸ ὡς τὰ σήμερα βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Γύρω σὲ μιὰ Κατήχηση, Κοραῆς καὶ Κωνσταντίνου Τυπάλδου», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, XXVI, Κέρκυρα 1981, σ. 190.

38. Βλ. Γεώργιος Τυπάλδου-Ἰακωβάτος, *Ἱστορία τῆς Ἰονίας Ἀκαδημίας*, ἐκδόση Σπύρος Ι. Ἀσδραχᾶς, Ἀθήνα 1982, σ. 170. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Τὸ Ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικὴν κατὰ τὸν 19^ο αἶ.*, Ἀθήνα 1977, 204 καὶ πολλὰ. Βλ. ἀκόμα γιὰ τὶς σχέσεις Τυπάλδου καὶ Γρηγορίου ΣΤ', Η. Τσιτσέλης, *ὁ.π.*, σ. 686.

39. Ἀπ. Δ. Μέξης, *ὁ.π.*, σ. 44. Ὁ Γερμανὸς Γρηγορᾶς, *ὁ.π.*, σ. 39-40, σημειώνει ὅτι ὁ Γερμανὸς Δ' σὲ σύσκεψη τῆς ἱερᾶς συνόδου ζήτησε τὴν ἐγκρίση τῆς κυβερνήσεως «ὅσον ἀφορᾷ στὸν διορισμὸν τοῦ Διδασκάλου Τυπάλδου ὡς Διευθυντοῦ

Παράλληλη επισφράγιση αποτελεί και τὸ κείμενο ποὺ ἀνθολογεῖται ἐδῶ, ἀπευθύνεται ὁμως σὲ κοινὸ εὐρύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς ἱερᾶς συνόδου: μὲ τὸν λόγο αὐτὸν αἴρονται οἱ λανθάνουσες ἢ καὶ ρητὲς ὑπόνοιες ἐναντίον του, παρ' ὅλ' αὐτὰ ὁ τόνος δὲν εἶναι ἀπολογητικός. Ὁ Κ. Τυπάλδος, ποὺ γιὰ δευτέρη φορά ἡγεῖται ἐνὸς πανεπιστημιακοῦ ὀργανισμοῦ, κάνει μιὰ προοργανωτική διακήρυξη κι ἔρχεται μὲ τρόπο ρωμαλέο νὰ ἐκφράσει τὴν ἰδεολογικὴ του ταύτιση μὲ τὶς ἀκόμα κρατοῦσες οἰκουμενικὲς ἀντιλήψεις, μέσα στὶς ὁποῖες ἄλλωστε συλλαμβάνει καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ θεολογικοῦ αὐτοῦ φυτωρίου, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ ἀποκαλεῖ.

Γ'

φ. 38-40 Προσφώνημα Δωροθέου (πρὶν δὲ Φωτίου) Ἱεροδιακόνου πρὸς τὸν Πανιερώτατον Μητροπολίτην Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνον τὸν σεβαστόν μοι καθηγεμόνα καὶ διδάσκαλον ὅτε ἐχειροτονήθη ὑπ' αὐτοῦ Ἱεροδιάκονος τῇ στ' Φεβρουαρίου, αὐτὸς ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ.

[στὸ τέλος] ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ἡλία Ταῦτα[λίδου] (ἀντέγραψον) ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ ἡ Φεβρ. αὐτὸς Φίλιππος Π. Γ. Ἀριστόβουλος.

Χειρόγραφο κείμενο τοῦ Δωροθέου, μὲ ἐνδειξη «Χάλκη 1854», περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο Manjo Stoyanov, *Codices Graeci Manuscripti Cyrilli et Methodi Bibliothecae Serdicensis*, Σόφια 1973, σ. 108· ἡ περιγραφή ποὺ παρέχεται δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ταύτιση.

Ὁ Δωρόθεος Στράτων, ἱεροδιάκονος, μὲ κοσμικὸ ὄνομα Φώτιος,

τῆς Σχολῆς, καθ' ὃ ξένης ὑπηκοότητος (Ἀγγλικῆς)» καὶ ἄλλοι: «Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ... ἠρεῦνα καὶ ἐξηκρίβου τὰ περὶ τοῦ ἡθους καὶ τῶν θρησκευτικῶν φρονημάτων ἀπάντων μὲν ἐν γένει τῶν Διδασκάλων καὶ ἱεροκηρύκων, ἰδιαζόντως δ' ἐκείνων οἵτινες ἐξεπαιδεύθησαν ἢ συνεπλήρωσαν τὰς σπουδὰς αὐτῶν ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ. Παρ' ἐνίων δ' ἐκ τούτων ἐλάμβανε καὶ γραπτὴν ἐνυπόγραφον ὁμολογίαν» (Γ. Γρηγοράς, ὁ.π., 19).

ύπηρξε άνιψιός τοῦ Δωρόθεου Ἀγιοταφίτη⁴⁰, καί μετὰ τὸ θάνατο τοῦ τελευταίου, τὸ 1851, προστατευόμενος τοῦ Η. Τανταλίδη⁴¹, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπὸ τὸ 1848 δάσκαλος τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων στὴ σχολή. Ὁ λόγος ἐκφωνεῖται στὶς 6 Φεβρουαρίου (μνήμη τοῦ π. Φωτίου), μέρα ποῦ ἔχει ὀριστεῖ ἀπὸ τὸν κανονισμό ἀργία, ὡς ἑορτὴ τῆς ἱερᾶς μονῆς. Ἀπευθύνεται στὸν Κ. Τυπάλδο καί εἶναι ἔργο τοῦ Ἡλία Τανταλίδη ὄντας ρήτορας δεινὸς ὁ ἴδιος, ἀλλὰ καί δάσκαλος τῆς ρητορικῆς στὴν Χάλκη, «συνέταξε πολλοὺς λόγους ἐκφωνηθέντας ὑπὸ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἐν διαφόροις περιστάσεσι καί δημοσιευθέντας ἐπ' ὀνόματι ἄλλων»⁴².

Δ'

φ. 41-59 *Μοναστήριον τῶν Ἀρχαγγέλων ἐν Καππαδοκίᾳ. «Γραφήτω αὕτη εἰς γενεὰν ἐτέραν, καὶ λαὸς ὁ κτιζόμενος αἰνέσει τὸν Κύριον» Ψαλμ. ρα' 19. «Ἅγιος ὁ ναὸς σου (ὁ Θεὸς) θαυμαστός ἐν δικαιοσύνῃ» ξδ' στ. Ἐν Πετροπόλει 1850.*

[ἀφιέρωση (φ. 42)] *Τῇ [...] Ἑλένῃ Κωνσταντίνου Μουρούζη [...] ἀφιερῶ τὸ λιτὸν αὐτοῦ πόνημα ὁ Κόμης Α. Βήττ.*

[στὸ τέλος] *μετεφράσθη ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ἰωαννικίου μοναχοῦ ... ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκῃ Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ ιγ' Μαρτ. τοῦ 1854, Φίλιππος Π. Γρ. Ἀριστόβουλος.*

Τὸ μοναστήρι τῶν Ταξιαρχῶν ἢ Ἀρχαγγέλων (τούρκικα: Γιανάρτας) βρίσκεται στὸ χωριὸ Ταρσιάχ (Ταξιάρχης, Β.Α. τῆς Καισαρείας)⁴³.

40. Γιὰ τὸν Δωρόθεο Ἀγιοταφίτη βλ. ἐδῶ, στὸ Ζ', ἐπιστολὴ Κ. Οἰκονόμου πρὸς Δωρόθεο (1845). Στὸ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἑθνικῆς Τραπεζῆς ὑπάρχει σὲ μικροφίλμ τοῦ Ἀρχείου Τυπάλδων-Ἰακωβάτων τὸ πιστοποιητικὸ γράμμα τῆς χειροτονίας του· φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ Κων. Τυπάλδου καί ἡμερομηνία 10 Φεβρουαρίου 1854 (χφ. 57, 9). Βλ. καί Γ. - Β. Μεταλλήνου, *Ἀρχεῖον*, ὁ.π., Ἀθήνα 1985, σ. 126.

41. Πληροφορίες ποῦ πηγάζουν ἀπὸ τίς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀριστόβουλου· βλ. εἰδικὰ ἐπιστολὴ 57, 30 Αὐγούστου 1854.

42. Ματθαῖος Παρανίκας, *Βίος Ἡλία Τανταλίδου*, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, ΚΔ'. Κωνσταντινούπολη 1895, σ. 24.

43. Βλ. ὕλικό προφορικῆς παράδοσης ποῦ ἀπόκειται στὸ ΚΜΣ: χωριὸ Ταρσιάχ Καππαδοκίας (φάκελλοι 123-127), ὅπου καί πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία, καθὼς καί τὰ χειρόγραφα Α/Α 153, 346. Τὸ ΚΜΣ διαθέτει ἀκόμα καί σχετικὸ φωτογραφικὸ ὕλικό.

Το κείμενο που ἀνθολογείται ἐδῶ περιλαμβάνει βέβαια, σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο, τὸ ἱστορικὸ τοῦ Μοναστηριοῦ (φ. 43-47) ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ἀφορᾷ στὴν «Λατρεία τῶν Γραικῶν» (φ. 47-59) ὅπου καὶ ἀναπτύσσονται διάφορα θεολογικὰ θέματα (τὸ σχίσμα, ὁ τρόπος τέλεσης τῆς λειτουργίας στὴν ὀρθόδοξη ἀνατολικὴ ἐκκλησία, τὸ σύμβολο τῆς πίστεως, ὁ τρόπος πὺ οἱ ὀρθόδοξοι ρῶσοι καὶ οἱ γραικοὶ κάνουν τὸ σταυρὸ τους). Συνοδεύονται ἀπὸ παραπομπές στὰ λατινικά, γαλλικά καὶ ρώσικα. Τὸ ρωσικὸ κείμενο ἀταύτιστο· Ἰωαννίκιος εἶναι πάλι ὁ Ἰωάννης Δημητριάδης. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη ὄψη τοῦ χειρόγραφου κειμένου πὺ μιμεῖται τὴν τυπογραφικὴ μορφή τοῦ ἐντύπου. Συγγραφέας δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Α. Βήττ, πὺ ὑπογράφει τὴν ἀφιέρωση στὴν Ἑλένη Μουρούζη· ὥστόσο στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἐντοπίσω ἀπὸ ἄλλου τὸ πρόσωπο. Ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια τοῦ κειμένου προκύπτει πὺς ὁ συγγραφέας ἦταν ὀρθόδοξος καὶ ρώσος ὑπήκοος· ἄρα δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν γνωστὸ βέλγο ἀρχαιολόγο Jean-Joseph-Antoine-Marie Witte (1808-1889): ἀνάμεσα στὴν πλούσια ἐργογραφία τοῦ τελευταίου δὲν μνημονεύεται παρόμοια συγγραφή – ἀκόμη, οὔτε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ βρισκόταν κανένα τέτοιο ἐντυπο – αὐτοτελὲς τουλάχιστον⁴⁴. Ὁ Κάλφογλου, στὸ καραμανλίδικο ἔργο τοῦ *Μονὴ Φλαβιανῶν*⁴⁵, ἀνάμεσα στὸν πακτωλὸ τῶν –ἀτεκμηρίωτων ὁμως– πληροφοριῶν, σημειώνει ὅτι ὁ Κόμης Α. Βήττε ὑπῆρξε πρόξενος τῆς Ρωσίας στὴν Καισάρεια, κι ἔγραψε γιὰ τὸ μοναστήρι αὐτὸ μιὰ σύντομη ἱστορία, τὸ 1850, στὰ ἑλληνικά. Τέτοιο ἐντυπο δὲν ἔχει ὡς σήμερα, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, βιβλιογραφηθεῖ.

Τὸ ἔργο δὲν ἀναφέρουν οὔτε οἱ περιγραφὲς τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων τῆς Καππαδοκίας τοῦ Jerphanion, τῶν Thierry, ἢ τοῦ Tchihatcheff, τοῦ ρώσου περιηγητῆ πὺ, ὅπως ἀναφέρει καὶ τὸ χειρόγραφο, ἐπισκέφθηκε τὸ 1847 τὸ Μοναστήρι⁴⁶. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση

44. Διέτρεξα τοὺς τίτλους τῶν δύο καταλόγων χωρὶς ἀποτέλεσμα: *Catalogue des livres composant la bibliothèque d'histoire ancienne et d'archéologie de feu M. le baron de Witte...*, Παρίσι 1891, καὶ *Supplément au Catalogue de la bibliothèque d'archéologie et d'érudition classiques de feu M. le baron de Witte*, Παρίσι 1892.

45. Ἰω. Η. Κάλφογλου, *Μονὴ Φλαβιανῶν*, Κωνσταντινούπολη 1898, Α', σ. 19 (δακτυλογραφημένη ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Χρ. Τουργοῦτη καὶ Γ. Μαυροχαλυβίδη, πὺ ἔγινε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ΚΜΣ καὶ παραμένει ἀνέκδοτη).

46. Guillaume de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1936· Nicole et Michel Thierry, *Nouvelles Eglises Rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1963, καὶ P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, I-VIII, Παρίσι 1866-1869.

ὅτι τὸ ἔργο μπορεῖ καὶ νὰ μὴν κυκλοφόρησε τυπωμένο – καὶ πάντως ὄχι αὐτοτελῶς. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση μᾶς φέρνει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀναστάσιος Λεβίδης, σὲ χειρόγραφό του τῆς δεκαετίας τοῦ 1890⁴⁷, ἀντιγράφει αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ἀνθολόγιο τοῦ Ἀριστοβούλου, παραπέμποντας ρητὰ στὸ χειρόγραφο καὶ τὸν κτήτορά του. Εἰκάζω ὅτι, γιὰ νὰ καταφεύγει ὁ λόγιος Λεβίδης σὲ ἰδιωτικὸ χειρόγραφο σαράντα χρόνια μετὰ, σημαίνει ὅτι οὔτε ὁ ἴδιος τουλάχιστον εἶχε ὑπόψη τοῦ ἄλλῃ ἐντυπῆ μαρτυρία ἢ μνεῖα του. Σημειῶνω πάντως ὅτι ἡ βιβλιοθήκη τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, στὰ χρόνια ποὺ μαθήτευε ὁ Ἀριστοβούλος, συγκέντρωνε πολλὰ ἐντυπα ρωσικῆς προέλευσης. Ἴσως τὸ κείμενο αὐτὸ, ἂν ἔχει ἐκδοθεῖ, νὰ περιλαμβανόταν σὲ κάποιο τόμο σύμμικτο, στὰ ρωσικά⁴⁸.

47. Κατατεθειμένο στὸ ΚΜΣ. Βλ. Ἰω. Πετροπούλου, ὁ.π., 253 ἀρ. καταλόγου 6/474 ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, ὁ Λεβίδης, σὲ ἐντυπο δημοσίευσά του γιὰ τὴ Μονὴ Ταξιαρχῶν, ἐπαναλαμβάνει τὶς πληροφορίες τοῦ χειρογράφου: Α. Λεβίδης, «Αἱ ἐν τῷ Κλίματι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου ἱεραὶ μητροπόλεις», *Ἡμερολόγιον τῶν Ἑθνικῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων*, Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 126-155, καὶ ὁ ἴδιος, *Αἱ ἐν Μονολίθοις Μοναί*, Κωνσταντινούπολη 1899, σ. 90.

48. Δειγματοληπτικὰ ξεφύλλισα τοὺς τόμους *Mémoires de la Société Impériale d' Archéologie de St. Petersburg*, I-VI, Πετρούπολη 1847-1852, καὶ *Mélanges greco-romains tirés du Bulletin historico-philologique de l' Academie Impériale des Sciences de Saint Petersburg*, Πετρούπολη 1850, χωρὶς ἐπιτυχία. Πληροφορίες γιὰ τὰ ρωσικά ἐντυπα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χάλκης παρέχει ὁ βιβλιοφύλακας τῆς σχολῆς, Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης, ὁ.π., *Ὁρθοδοξία*, ΙΘ', σ. 351. Θὰ ἤθελα ἐδῶ νὰ εὐχαριστήσω τὸν Ἀνδρέα Σιδέρη τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης, ποὺ μὲ βοήθησε ν' ἀκολουθήσω κάποιο μίτο, ἔστω καὶ διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς, στὴν ἀχανὲς ρωσικὴ βιβλιογραφία. Πάντως, ἡ λύση τῆς πατρότητος τοῦ ἔργου βρίσκεται μᾶλλον πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ ὄχι πρὸς τὴ μεριά τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀρχαιολογικῆς βιβλιογραφίας.

φ. 60-73^ν Λόγος τῇ Γῇ Κυριακῇ τῶν Νηστειῶν περὶ ἀνθρωπαρεσκείας. (ὕπο Κ. Τυπ[άλδου] Σταυρουπ[όλεως]* ὕφ' οὗ καὶ ἐξεφωνήθη ἐν τῷ Πατριαρχικῷ ναῷ τοῦ Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τῷ 1854 Μαρτ. 18^ν).

[στο τέλος] ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ κστ' Μαρτ. 1854. Φίλιππος Π. Γρ. Ἀριστόβουλος.

* [Ἀπὸ κάτω, διαγραμμένο: ὕπο Εὐθύμιον ἱεροδιακόνου τοῦ Σαμίου⁴⁹ 1854.]

Ἀνέκδοτο.

Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὸ Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἰακωβάτων πβ. Κων. Μπόνης, ὁ.π., χφ. 74⁵⁰. Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Τυπάλδος σὲ δυὸ σημεία τοῦ χειρογράφου τῆς κεφαλληνιακῆς συλλογῆς, ὁ λόγος αὐτὸς «ἐπεδόθη τῷ μαθητῇ Εὐθυμῷ ἱεροδιακόνῳ Παπαδουλάκῃ Σαμίῳ. 1854 Φεβρουαρίου 24, ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ». Στὴν ἐδῶ προμετωπίδα σημειώνεται ὅτι ὁ λόγος ἔχει ἐκφωνηθεῖ στίς 14 Μαρτίου, αὐτοπροσώπως ἀπὸ τὸν Τυπάλδο. Σὲ ἐπιστολὴ ὁμως τοῦ Ἀριστόβουλου, τῆς ἐπόμενης μέρας, 15 Μαρτίου 1854⁵¹, ἡ ἐκφώνηση δὲν μοιάζει νὰ εἶναι γεγονός· ἀλλὰ προσδοκώμενο: «Γίγνωσκε τὸν προσάγοντά σοι τὸ πτωχό μου τοῦτ' γραμμάτιον ἱερολογιώτατον Κύριον Εὐθύμιον Σάμιον τὴν πατρίδα ὄντα μαθητὴν τῶν ἐπὶ διπλώματι ἐξετάσεων καὶ ἓνα ἐκ τῶν ἐν τῷ Πατριαρχικῷ ναῷ τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου κηρύζαι κληρωθέντων· ἔστι δὲ ἡ τοῦ κηρυχθησομένου λόγου ὑπόθεσις “Περὶ ἀνθρωπαρεσκείας”’. Ἡ σὴ τοίνυν τιμότης εἰ βούλεται, ἀπελθέτω τὴν προσεχῇ Κυριακὴν εἰς τὰ Πατριαρχεῖα ἀκροασομένη τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον. Καὶ γὰρ ὁ μὲν Κύριος Εὐθύμιος χαίρει ἐν τῇ Σχολῇ ἡμῶν τὴν ὑπόληψιν καλοῦ ἱεροκλήρυκος ἡ δὲ ἐκφωνηθησομένη ὁμιλία αὐτοῦ ἀριστούργημα».

Τελικά, θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ λόγος ἐκφωνεῖται ἀπὸ

49. Γιά τὸν Εὐθύμιον τὸν Σάμιον βλ. Β. Σταυρίδης, ὁ.π., Α', σ. 146. Ἀποφοίτησε τὸ 1854.

50. Στὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἑθνικῆς Τραπέζης ὑπάρχει μικροφίλμ. Βλ. καὶ Μικροφωτογραφῆσεις Χειρογράφων καὶ Ἀρχείων, Γ' (1981-1983), Ἀθήνα 1985, σ. 21. Πβ. Γ. - Β. Μεταλληνοῦ, Ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, Α', Ἀθήνα 1985, σ. 127.

51. Ἐπιστολὴ 49, 15 Μαρτίου 1854, πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Φερτεκλιόγλου, ἰχθυέμπορο, στὴν Κωνσταντινούπολη.

τὸν ἱεροδιάκονο Εὐθύμιο στὸν πατριαρχικὸ ναό, τὴν Κυριακὴ πού μεσολαβεῖ ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τοῦ συστατικοῦ γράμματος ὡς τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ λόγου ἀπὸ τὸν Ἀριστόβουλο, στὸ ἀνθολογίό του, δέκα μέρες μετὰ: μετὰξὺ 15 καὶ 26 Μαρτίου. Τεκμήρια ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ συνηγοροῦν στὸ ὅτι ὁ Τυπάλδος εἶναι πράγματι ὁ συγγραφέας τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ λόγου· στὰ πλαίσια τῆς ρητορικῆς ἐξάσκησης στὴν ὁποία ἐθίζονται οἱ μαθητὲς σπουδαστές, τὸ παραχωρεῖ στὸ μαθητὴ του, γιὰ νὰ τὸ ἐπεξεργαστεῖ κι ἐκεῖνος, πλουτίζοντάς το μὲ τὴ σειρὰ του. Μὲ τὴν παραβολὴ τῶν δυὸ κειμένων, τοῦ αὐτογράφου καὶ τοῦ ἀντιγράφου τῆς «Συλλογῆς», παρατηροῦμε ὅτι τὸ δεύτερο κείμενο ἔχει μεγαλύτερη ἐκταση, ἀποτελεῖ λοιπὸν ἀνάπτυγμα τοῦ ἀρχικοῦ. Ἡ χειρονομία τῆς ἐκχώρησης ἑνὸς λόγου ἀπὸ τὸν δάσκαλο στὸν μαθητὴ δὲν μοιάζει ν' ἀποτελεῖ περίπτωση μοναδική – τουλάχιστον γιὰ τὰ ἥθη τοῦ Τυπάλδου ἀλλὰ καὶ τοῦ Τανταλίδου (βλ. ἐδῶ τὸ Γ'). Οἱ ἐρμηνευτικὲς αὐτὲς ὑποθέσεις ἐπαληθεύονται καὶ ἀπὸ κοινὸχρηστες πρακτικέ⁵².

Στὴν ἐκκλησιαστικὴ χρῆση τῆς, ἡ σημασία τοῦ ὅρου *ἀνθρωπαρέσκεια* εἶναι «ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ προσπάθεια εἰς τὸ νὰ ἀρέσκει τις (εἴτε καλῶς εἴτε κακῶς) εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὄχι εἰς τὸν Θεόν»⁵³. Κείμενο μαχητικό, ὁ λόγος τοῦ Τυπάλδου θὰ περιληφθεῖ στὴν πνευματικὴ φαρέτρα τῶν ἱεροσπουδαστῶν τῆς Χάλκης. Στὰ εἴκοσι τέσσερα ἐδάφια τοῦ κειμένου, ὅπως ὁ ἴδιος δηλώνει, ἀρύεται τὰ παραδείγματά του ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ παρόν, ἀπὸ τὶς Γραφεὲς καὶ ὄχι «τὴν θύραθεν ἱστορίαν», γιὰ τὸ κρίνει περιττό. Στὴν πραγματικότητα, ἀναφέρεται στὸ παρόν καὶ εἶναι ἡ ρητορικὴ του δεινότητα πὺλ τοῦ ἐπιτρέπει, μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ἐποστρακισμού, νὰ ὀδηγήσει τὸν ἀκροατὴ τοῦ ὄχι ἐκεῖ πὺλ φαινομενικὰ δηλώνει ἀλλὰ ἐκεῖ πὺλ θέλει· γιὰ τὸ στὸχαστρο δὲν βρίσκονται οἱ ἀνθρωπάρε-

52. Στὸ Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἰακωβάτων ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι λόγοι μὲ ἀνάλυση ἐνδειξη: «1852 ἐδόθη τῷ ἐκ Σερρών μαθητῇ Τιμοθέῳ ἱεροδιακόνῳ» 77/πε', καὶ ἀργότερα «τῇ Ε' Κυριακῇ ... περὶ ἀγάπης» ἐπεδόθη τῷ μαθητῇ Ἰωακείμῳ ἱεροδιακόνῳ τῷ Σιφνίῳ, 1858». Ἀλλωστε, ὁ συγγραφέας, στίς ἀρκτικές παραγράφους, προβάλλοντας τὴν ἀπειρία του στὴν ρητορικὴ –πράγμα πὺλ δὲν ἀνταποκρίνεται οὔτε στὴν ἀλήθεια ἀλλὰ οὔτε στὴ φήμη τοῦ Τυπάλδου– ζητάει ἀπὸ τὸ ἀκροατήριό του νὰ δεχτεῖ εὐνοϊκὰ τὸν λόγο ἑνὸς πρωτόπειρου.

53. Βλ. Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Λεξικὸν ἐπίτομον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα 1839, ὅπου ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὅρου βρίσκειται ἐννοιολογικὰ πλησιέστερα στὸ περιεχόμενο πὺλ τῆς δίνει καὶ ὁ Τυπάλδος. Ἡ ἀναζήτηση καταγωγῆς τοῦ ὅρου δὲν περιλαμβάνεται στὰ ὅρια τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Ἐνδεικτικὰ μόνο ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὴν ἴδια λέξη βρίσκουμε στοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Σολομώντος, δ', καὶ τὴν ἐννοία ἐπεξεργάζεται ὁ Παῦλος στὴν Πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴ του.

σκοι ἀλλὰ οἱ ἑτερόδοξοι – ὅπως σὲ ἓνα μοναδικὸ σημεῖο τοὺς ἀποκαλεῖ. Τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς τὸ συνθέτουν γεγονότα σχετικὰ πρόσφατα ὅπως ὁ θάνατος τοῦ Καίρη στὴ φυλακὴ ἢ ἡ καταδίκη τοῦ Κίνγκ· καὶ ὁ Τυπάλδος στρέφεται ἐναντίον τῶν διαμαρτυρομένων δίκως νὰ τὸ ἀναφέρει ρητὰ, ἀλλὰ ἀφήνοντας νὰ διαφανεῖ ὁ ἰδεολογικὸς του προσανατολισμός: «τόσον ... ἡ αἰσχρὰ αὕτη δουλεία τῆς ἀνθρωπαρεσκείας κατέστη γενικὴ σχεδὸν εἰς τὸν κόσμον, εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς ἐπηρεάζουσα τὸν ἔθνικὸν χαρακτήρα, καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν συνείδησιν πολλῶν ἐπτοημένων περὶ τὰ κοῦφα καὶ γελοῖα τοῦ συρμοῦ ὡς λέγομεν καὶ τῆς ἀνοήτου πολυτελείας, ὥστε καὶ αὐτὰ τῶν τὰ τέκνα παραδίδωσιν εἰς διδασκαλεῖα ἑτεροδοξίας, δι' ἀνθρωπαρέσκειαν».

ΣΤ'- ΙΖ

φ. 73^v-74 ΣΤ' / 'Επιστολὴ
 INCIPIT Τῷ σοφῷ Ν. Δούκα Κ. Οἰκονόμος χαίρειν! Εὐθυβούλης ὁ
 κομιστής...
 [στὸ τέλος] ἐξ 'Αθηνῶν ,αωμ' Θαραγλιῶνος [Μάϊος] μεσοῦντος δευτέρα
 εἰς Αἴγιναν.

Δημοσιευμένο: 'Αρχ. Γερμανὸς Γρηγοράς, 'Η ἐν Χάλκῃ, ὁ.π., 1907, σ.
 48.

φ. 74^v-76 Ζ' / 'Επιστολὴ Οἰκονόμου
 INCIPIT 'Ελλογιμώτατε κύριε Δωρόθεε! Βραδέως ἀπαντῶ.
 [στὸ τέλος] τῇ Ζ' Μαρτίου ,αωμε' 'Αθήνηθεν.

Δημοσιευμένο: Μ. Ι. Γεδεών, «Τὸ κήρυγμα τοῦ Θεοῦ Λόγου ἐν τῇ ἐκ-
 κλησίᾳ τῶν κάτω χρόνων», 'Εκκλησιαστικὴ 'Αλήθεια, Η', 25, Κωνσταντι-
 νούπολη 1888, σ. 203-204. 'Απευθύνεται στὸν Δωρόθεο 'Αγιοταφίτη⁵⁴.

54. 'Επιστολὴ τοῦ Κων. Οἰκονόμου στὸ Δωρόθεο 'Αγιοταφίτη. Τὸ 1845 ὁ Δω-
 ρόθεος ἐκδίδει στὴ Σμύρνην ἓναν ἐπικήδριο λόγο γιὰ τὸν 'Αθανάσιο 'Ιεροσολύμων.
 'Ενα ἀντίτυπο τοῦ λόγου αὐτοῦ στέλνει μέσφ τοῦ Τανταλίδη στὸν Κ. Οἰκονόμο
 ζητώντας τὴ γνώμη του. 'Η ἐπιστολὴ αὕτη εἶναι ἀπάντηση στὸ αἶτημα τοῦ Δωρό-
 θεου. Βλ. 'Αθανάσιος Χατζηδημός, Βιβλία τῆς Σμύρνης, 'Αθήνα 1948, ἀρ. 176, κα-
 θὼς καὶ Μ. Γεδεών, Μνεῖα τῶν πρὸ ἐμοῦ, 'Αθήνα 1934, σ. 140, 160, 397.

- φ. 76-77 *H' / 'Επιστολή συστατική τοῦ Στεφάνου Καραθεοδωρῆ πρὸς Οἰκονόμον
'Εκ Κωνσταντινου[πόλεως] 13 Ὀκτωβ. 1840
INCIPIT Αἰδεσιμώτατε Κύριε, ὁμολογῶν ὅτι διατελῶ χρεώστης....*
- φ. 77-78^v *Θ' / 'Επιστολή τοῦ Οἰκονόμου
INCIPIT Φίλτατε Τανταλίδη! δι' ἄρματος...
[στό τέλος] τῇ 13^ῃ Μαρτίου, αωμε' ἐξ Ἀθηνῶν.*
- φ. 78^v-80 *I' / 'Επιστολή τοῦ αὐτοῦ τῷ Σ[τεφάνῳ] Καραθεοδωρῆ.
INCIPIT Ἐξοχώτατε ἱατρέ, καὶ φιλόσοφε καὶ φίλε! πολλὰ καὶ καλά...
[στό τέλος] 1839 ἐξ Ἀθηνῶν [7 Δεκ.]*
- φ. 80-81 *ΙΑ' / Τοῦ αὐτοῦ τῷ αὐτῷ
INCIPIT Φίλων ἄριστε καὶ σοφώτατε!
[στό τέλος] τῇ 1Θ' Μαΐου, αωμδ' ἐξ Ἀθηνῶν.*
- φ. 81-82^v *ΙΒ' / Τοῦ αὐτοῦ τῷ αὐτῷ
INCIPIT Ἐξοχώτατε ἱατρέ καὶ φίλε! Περὶ τὰ τέλη...
[στό τέλος] τῇ 20 Νοεμβ., αωμδ' Ἐξ Ἀθηνῶν.*
- φ. 82^v *ΙΓ' / Ἐπίγραμμα Ἀ. Χαριλάου Λεσβίου⁵⁵.
INCIPIT Ἐπὶ τῆς μεγάλης Πύλης τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Χάλκῃ Μονῆς τῆς
'Αγίας Τριάδος / Ἀθανάτου Τριάδος...*

Δημοσιευμένο: Βασίλειος μητροπολίτης Σμύρνης, *Διάφορα ἐπιγράμματα*,
Σμύρνη 1906, σ. 33-34.

55. Ἀντώνιος Χαρίλαος Λέσβιος: «Ὁ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων καθηγητὴς»
ἔγραψε τὸ 1867, στὸ θάνατο τοῦ Στ. Καραθεοδωρῆ, τρία «ἐπιτυμβίδια στιχουργή-
ματα», βλ. Ἠλίας Τανταλίδης, *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρῆ*, Κωνσταντινούπολη
1868, σ. 84.

φ. 84 *ΙΑ' / 'Επίγραμμα συντακτήριον.*

INCIPIT 'Ον τὸν νοῦν ὑπηγόρευσεν αὐτὸς Εὐγένιος πνέων τὰ λoίσθια
ἐστιχοῦργησε δὲ Σέργιος ὁ Μυστάκης⁵⁶ / Εὐγένιος μέγας...

φ. 84 *ΙΕ' / Κωνσταντ[αντίνου] Καραθεοδωρῇ ἱατροῦ εἰς τὸν Κατελλάκον Κα-
θηγητὴν τῆς ἀνατομίας ἐν Πίσση.*

INCIPIT Τίπτε Κατέλλακε...

Δημοσιευμένο: Σπυρίδων Μαυρογένης, *Βίος Κωνσταντίνου Καραθεοδωρῇ*,
Παρίσι 21885, σ. 12.

φ. 84^ν *ΙΣΤ' / 'Επίγραμμα εἰς Βρύσιν ποιηθὲν ὑπὸ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου
τεσσαρεκαιδεκάτους ὄντος.*

Δημοσιευμένο: Βασίλειος Σμύρνης, ὁ.π., σ. 14.

φ. 84^ν-85 *ΙΖ' / Στίχοι ἡρωϊκοὶ παρ' ἐμοῦ πονηθέντες τοῦ ἄρχοντος χάριν.*

[στὸ τέλος] «Τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο μετεγράφη ἐκ τινος χειρογράφου τεύ-
χους ρητορικῶν συνταγμάτων ὑπὸ διαφόρων συντεθέντων. Ἀνῆκε δὲ τὸ
χειρόγραφον τοῦτ' ὁ ἐπιγραμματοποιῶ Εὐγενίῳ ὡς ἔστιν εἰκάσαι ἐκ
τοῦ ἐν ἀρχῇ τῆς βιβλίου σεσημειωμένου» Καὶ τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις Εὐγε-
νίου Ἱερομον. τοῦ ἐξ Ἀ...[ἴσως Ἀγράφων]. Ἀντέγραφον τῇ ΙΕ' Αὐγού-
στου, αὐτὸν δ' ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ. Φ.Π.Γ.Α.

Ἄταυτιστο.

Ὁ Εὐγένιος ὁ ἐξ Ἀ[γράφων], ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης δηλαδή, ὁ Αἰτω-
λός, ἱερουργόυσε στὸν ναὸ τοῦ Κοντοσκαλίου ὅπου βρέθηκε μὲ τὸν δά-
σκαλό του, τὸν Κορυδαλέα⁵⁷.

56. Σέργιος Μυστάκης: ἀναφέρεται ὡς δάσκαλος στὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχο-
λῇ πεθαίνει τὸ 1845. Βλ. Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Β',
Ἀθήνα 1936, σ. 365, 399. Ὁ Ἀνθιμος Μαζαράκης τὸν ἀναφέρει ὡς Διευθυντὴ τῆς
τὸ 1817-1820. Βλ. Α. Μαζαράκης, «Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή»,
Ἡμερολόγιον τῶν Ἐθνικῶν καὶ Φιλανθρωπικῶν καταστημάτων τοῦ 1906, Β', Κων-
σταντινούπολη 1905, σ. 118.

57. Βλ. Ματθαῖος Παρανίκας, *Αἱ Σχολαὶ τῶν Ἀγράφων καὶ οἱ διδάσκαλοι αὐτῶν*,
Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, ΚΣΤ', Κωνσταντι-
νούπολη 1896.

Τὰ περιεχόμενα ΣΤ'-ΙΖ' έχουν αντιγραφεί από χειρόγραφο που κυκλοφορούσε την ίδια εποχή σε στενό κύκλο προσώπων που σχετίζονταν έμμεσα ή άμεσα με τη θεολογική σχολή (Κων. Οικονόμος, 'Ηλ. Τανταλίδης, Κων. Τυπάλδος). Τό πρωτότυπο αυτό τετράδιο, ή μάνα, λανθάνει. Μάς είναι όμως γνωστά δύο αντίγραφα⁵⁹: τό ένα ανήκει στο 'Αρχείο Οικονόμου που άπόκειται στο Κέντρο Έρευνας Μεσαιωνικού και Νεωτέρου 'Ελληνισμού⁶⁰ και τό άλλο στο 'Αρχείο Τυπάλδων-Ίακωβάτων στο Ληξούρι⁶¹. Στο αντίγραφο του 'Αρχείου Οικονόμου γίνεται μία κατ' έπιλογήν αντιγραφή του συνόλου της ύλης που περιείχε τό άρχικό χειρόγραφο ή μία άπογραφή τίτλων και μόνο⁶².

Παρατηρούμε έδώ ότι πρόκειται για τύπους ιδιωτικών έπιστολών που δέν άποσκοπούν στο να γίνουν κατανοητές από ευρύ κοινό όπως οί έκφωνούμενοι λόγοι· αυτό έξηγεί και την παρουσία μιας γλώσσας που άρχαΐζει, είναι ή πεποιημένη γλώσσα του Οικονόμου εκείνης της εποχής· τό μοναδικό σημείο του χειρογράφου όπου ή γλώσσα διαφέρει.

58. Θά ήθελα να ευχαριστήσω τόν συνάδελφο Κώστα Λάππα που χάρη στη δική του ύπόδειξη και βοήθεια μόρεσα να πραγματοποιήσω την ταύτιση των δύο αυτών αντιγράφων με τό χειρόγραφο του 'Αριστόβουλου.

59. Βρίσκεται έξω από τά όρια της εργασίας έτούτης ή αναδίφηση των πολλών σχέσεων που συνενώνουν τά πρόσωπα που άλληλογραφούν. Πάντως, πρέπει να είπωθεί ότι συμπράττουν έναντίον των μισιοναρίων, σε κοινό ιδεολογικό μέτωπο, με φυλλάδια άπαντητικά: στά χρόνια άκριβώς που αντιγράφονται τά κείμενα των έπιστολών, όλοκληρώνεται και ή έκδοση των *Παπιστικών Έλέγχων*, τρίτομου έργου που έρχεται να προστεθεί στην παλαιότερη, προς την ίδια κατεύθυνση, συνεργασία του Τανταλίδη με τόν Καραθεοδωρή· ό τελευταίος στάθηκε στενός συνεργάτης του Γρηγορίου ΣΤ', οί συγκαίρινοί του τόν άποκαλούσαν «τό στόμα του γένους». Όσο για τό Οικονόμου τη συμβολή, ύπήρξε για άλλην μιá φορά κεφαλαιώδης, όπως βγαίνει έκτυπα μέσα από τις έπιστολές. Άλλά ό ρόλος του θά αναλυθεί παρακάτω.

60. 'Αρχείο Οικονόμου, φάκελλος XLV, άρ. 5. (Στό έξής θά αναφέρεται έδώ με τά άρχικά Α.Ο.)

61. 'Επιγράφεται «Συναγωγή περιέργων τινών άποσημειώσεων οίον έπιγραφών, έπιστολών, έπιγραμμάτων, και άλλων τινών ιστορικών και φιλολογικών ή βιογραφικών ύπομνημάτων υπό 'Ηλία Τανταλίδου. Έν Κωνσταντινουπόλει ΑΩΜΕ». Πβ. και Κ. Γ. Μπόνης, *Άρχείον Σύμμικτα*, ό.π., 1970, άρ. 64α και 64β, σ. 589. Θά μπορούσε να θεωρηθεί ιδίόγραφο του 'Ηλία Τανταλίδη: ή γραφή είναι έξαιρετικά έπιμελημένη και αυτό είναι στοιχείο που συνηγορεί στο ότι πρέπει να έχει συνταχθεί πριν τό τέλος του 1845, γιατί γνωρίζουμε ότι άκριβώς στίς 26 Νοεμβρίου της χρονιάς αυτής ό Τανταλίδης έχασε τό φώς του.

62. Οί έπιστολές Η', Ι' αντιγράφονται αυτούσιες, ενώ οί ΣΤ', Ζ', Θ', ΙΑ', ΙΒ' άπλά καταγράφονται.

Ταύτιση:

Οί ἐπιστολὲς ΣΤ', Ζ', Η', Θ', Ι', ΙΑ', ΙΒ', τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἀριστόβουλου ἀντιστοιχοῦν μὲ τὶς σελίδες 2, 4, 4, 4, 5, 8, 8 τοῦ χειρογράφου Α.Ο. καθὼς καὶ μὲ τὰ φύλλα 4-4^ν, 12-13, 11-11^ν, 13^ν-15, 16-17^ν, 21-22^ν, τοῦ χειρογράφου Τανταλίδη 64α. Τὰ ἐπιγράμματα ΙΓ', ΙΔ', ΙΕ', ΙΣΤ' ἀντιστοιχοῦν μὲ τὶς σελίδες 5, 11, 8, 21 τοῦ χειρογράφου Α.Ο. καὶ μὲ τὰ φύλλα 16, 26^ν-27, 24 τοῦ χειρογράφου Τανταλίδη 64α. Ἡ ΙΣΤ' ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ φ. 3 τοῦ χειρογράφου Τανταλίδη 64β.

ΙΗ'

φ. 85^ν-90^ν Ἐκ τοῦ εἰς τοὺς ἀειμνήστους Ζωσιμάδας ἐπιταφίου λόγου τοῦ αἰδεσιμωτάτου πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ἐκδοθέντος ἐν Ἀθήναις τῷ αὐμβ. σελ. 51.

ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ ιγ' Νοεμβρίου τοῦ αὐνδ' Φ.Π.Γ.Α.

Ὁ λόγος τοῦ Οἰκονόμου ἐκφωνεῖται στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὴν Ἀθήνα, στίς 5 Ἀπριλίου 1842, τοῦ Ἀγίου Ζωσιμά κυκλοφόρησε σὲ φυλλάδιο, ἀπὸ τὴν πώληση τοῦ ὁποίου θὰ συγκεντρωνόταν ποσὸ γιὰ τὴν ἀνέγερση μνημείου τῶν Ζωσιμάδων⁶³. Ὁ ἐπιτάφιος λόγος τοῦ Οἰκονόμου περιλαμβάνεται στίς σ. 29-58 τοῦ φυλλαδίου ἀλλὰ ὁ Ἀριστόβουλος ἀρχίζει νὰ ἀντιγράφει ἀπὸ τὴ σ. 51-58 (παράγραφοι ιγ'-ιε'). Ὁ ἴδιος ὁ Οἰκονόμος, στὰ προκαταρκτικά του λόγια, καθορίζει: «Τοῦτο λοιπὸν ἀδελφοί μου κείσθω τῆς ὁμιλίας ὑπόθεσις... α) ποῖαι τινὲς ἦσαν αἱ τῶν Ζωσιμαδῶν εὐεργεσίαι καὶ β) ἐὰν ἦσαν τοιαῦται ὁποῖαι εἰσὶν αἱ εὐάρεστοι τῷ Θεῷ»⁶⁴.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ χειρογράφου παραμερίζει τὸ πρῶτο μέρος, τὰ ἱστορικά στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὰ βιογραφικά τῶν Ζωσιμάδων, ἀναδεικνύοντας μόνον ὅσα ἀναφέρονται στὸ θρησκευτικὸ περιεχόμενον τοῦ λόγου.

63. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ ἱερὸν μνημόσυνον τῶν ἀειμνήστων Ζωσιμαδῶν σὺν ἡ καὶ ὁ Ἐπιτάφιος Λόγος ὁ παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ἐκφωνηθείς, Ἀθήνα 1842. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἐπιτροπὴ τῶν λογίων ποὺ ὀργανώνουν τὸ μνημόσυνο συμμετέχει καὶ ὁ Ἡλίας Τανταλίδης.

64. Ὁ.π., σ. 32.

90^ο-95^ο Ἰννοκεντίου ἐκ τῆς σειρᾶς τῆς ἐπιγραφομένης «Ἡ Μεγάλη Τεσσαρακοστή» Λόγος τῇ Δ' τῆς Β' ἑβδομάδος. (μετεφράσθη ἐκ τοῦ ρωσσικοῦ ὑπὸ Ἰωαννικίου μοναχοῦ πρῶην καθηγητοῦ τῆς Σλαβωνικῆς γλώσσης ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ).

[στο τέλος] ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ ΙΖ' Νοεμβρίου τοῦ αὐτοῦ Φ.Π.Γ.Α.

Ἰννοκέντιος: πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Χαρκοβίας, Χερσῶνος καὶ Ταυρίδος, σχολάρχῃ τῆς πνευματικῆς ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου. Λόγοι του ἔχουν ἐκδοθεῖ πρῶτα στὰ γαλλικά (1846) καὶ ἓνα χρόνο ἀργότερα στὰ ἑλληνικά σὲ μετάφραση τοῦ Ἀλέξανδρου Στοῦρτζα⁶⁵. τὸ κείμενο ὁμῶς ποὺ σταχυολογεῖται ἐδῶ, μετάφραση καὶ πάλι, τοῦ μοναχοῦ Ἰωαννικίου (Ἰωάννη Δημητριάδη) δὲν περιέχεται στὴν ἐπιλογή τοῦ Στοῦρτζα. Στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση, τοῦ 1847, ὁ Α. Κορομηλᾶς συστήνει τὸ ἔργο καὶ τὸν μεταφραστὴ του μὲ τὰ λόγια αὐτά: «Μετεφράσθησαν δὲ οἱ Λόγοι οὗτοι ... ὑπὸ τοῦ περικλεοῦς Ἀλεξάνδρου Στοῦρτζα τοῦ ὁποίου ὅλος σχεδὸν ὁ βίος καθιερώθη εἰς τὴν δόξαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἅμα γνωσθέντες ἐπεισαν (διότι τί πειστικότερον τῆς ἀληθείας) καὶ αὐτὸν τῆς ἑτεροδοξοῦσης Εὐρώπης τὸν κλῆρον»⁶⁶. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰννοκέντιος εἶναι γνωστότερος στοὺς κύκλους τοῦ πατριαρχείου γιὰ τὴν συμμετοχὴ του στὶς συνομιλίαι τοῦ 1850 γιὰ τὸ αὐτοκέφαλο, ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἀνάμεσα στὴν Ἐκκλησίᾳ τῆς Ρωσίας καὶ στὴν Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος – τὴν τελευταία ἐκπροσωποῦσε ὁ Μισαήλ Ἀποστολίδης.

Γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ κείμενο αὐτὸ στὸ ἰδεολογικὸ κλίμα μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπορρέει, σημειῶνῶ ὅτι τὸν ἴδιο περίπου καιρὸ, δυὸ μῆνες μετὰ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Ἀριστόβουλο, δηλαδὴ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1855, ὁ Ἰννοκέντιος ἐκφωνεῖ λόγῳ στὴ μητρό-

65. Βλ. *Première semaine de la Quadragésime*, Homélie prononcées à Kiev par le R. P. Recteur Innocent traduites du Russe par Alexandre de Stourza, Παρίσι-Γενέβη 1846, καὶ *Πρώτη ἑβδομάς τῆς Ἀγίας Τεσσαρακοστῆς*. Ὁμιλίας ἐκφωνηθεῖσαι ἐν Κιοβίᾳ ὑπὸ Ἰννοκεντίου, μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Σ. Στοῦρτζα ἐπιστασίας Κωνσταντίνου Σούτσου, Ἀθῆνα 1847.

66. *Πρώτη ἑβδομάς*, ὁ.π., «Ὁ Τυπογράφος πρὸς τοὺς ἀναγιγνώσκοντας», σ. γ'-δ'. Ἀγγελίες γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ ἔργου δημοσιεύθηκαν στὸ γαλλικὸ τύπο: βλ. *Revue critique des Livres nouveaux*, rédigée par Joel Cherbuliez, Παρίσι 1846, καὶ *Bulletin du Semeur*, 22.7.1846, ποὺ ἀναδημοσιεύονται στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση, ὁ.π., σ. 141-143.

πολη τῆς Ὀδησσοῦ, ὑποστηρίζοντας τὴν ἀνάγκη «νὰ ἐνισχυθεῖ ὁ ἱερός δεσμός τῶν δύο μεγάλων ἐθνῶν τῶν Ρώσων καὶ Ἑλλήνων»⁶⁷.

Κ'

φ. 95^ν-99 *Χρῦσανθος ἐλέω Θεοῦ Πατριάρχης τῆς Ἀγίας Πόλεως Ἱερουσαλὴμ καὶ πάσης Παλαιστίνης τοῖς λαμπροτάτοις, αἰδεσιμωτάτης [sic] καὶ σοφοτάτοις διδασκάλοις καὶ Θεολόγοις τῆς ἐν Ὁξωνίᾳ Ἀκαδημίας σωτηρίαν ἄνωθεν μετὰ ἀποστολικῆς εὐλογίας.*

[στό τέλος] ἀντέγραφον ἐκ τινος ἀντιγράφου παρὰ τῷ κυρίῳ Βασ. Πυλάδῃ εὑρισκομένου, ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολ. τῆς Μ. τοῦ Χ. Ἐκκ. Σχολῇ τῇ ΚΖ' 10βρίου, αὐτῶν Φ.Π.Γ.Α.

Ἐπιστολικὸ κείμενο τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ χρονολογημένο στὰ 1715. Δημοσιευμένο⁶⁸: Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ σπανίων ἐλληνικῶν συγγραφεῶν, Δ', (Πετροῦπολη) 1897, ἀναστατικὴ ἐκδόση Βρυξέλλες 1963, σ. 72-76 ἀρ. 17 ποὺ τιτλοφορεῖται «Φροντίς περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περὶ τῆς τοῦ Ἀγίου πνεύματος ἐκπορεύσεως βιβλίου τοῦ ἐν Κιοβίᾳ μονάσαντος Ἀδὰμ Ζοιρνικαβίου». Ὁ ἐκδότης παραπέμπει σὲ κώδικα τοῦ Μετοχίου Κωνσταντινουπόλεως (ἀρ. 302), τὸν ὁποῖο ὁ Χρῦσανθος ἔστειλε στὴν Ὁξφόρδῃ μετὰ τὴν ἐκθεσὶ αὐτῇ, τοῦ 1715, ὁ Χρῦσανθος ἐπιχειρεῖ νὰ πείσει τοὺς Ὁξφορδιανούς θεολόγους νὰ τυπώσουν τὸ σύγγραμμα τοῦ Ζοιρνικαβίου *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρός. Πραγματεῖαι Θεολογικά*. Τελικά, τὸ βιβλίο θὰ κυκλοφορήσῃ στὴν Πετροῦπολιν τὸ 1797: τὸ περιεχόμενό του σκοπεύει στὴν ἐξουδετέρωσιν τῆς ἐπιρροῆς τῶν δογμάτων τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας⁶⁹.

67. Λόγος ἐκφωνηθεὶς ὑπὸ τοῦ Πανιερωτάτου Ἰννοκεντίου ἀρχιεπισκόπου Χερσῶνος καὶ Ταυρίδος ἐν τῇ ἐν Ὀδησσῷ Μητροπόλει τῆς Μεταμορφώσεως μετὰ τὴν παράκλησιν πρὸ τῆς ἐκπομπῆς τοῦ ἐλληνικοῦ τάγματος τῶν ἐθελοντῶν ἐξ Ὀδησσοῦ εἰς Σεβαστοῦπολιν τὴν 11 Ἰανουαρίου 1855 (Γ. Μ., ἀρ. 6475). Κυκλοφόρησε σὲ τετράφυλλο, τυπωμένο στὴν Κεφαλλονία, πράγμα ποὺ μὲ κάνει νὰ υποθέσω ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ λόγος αὐτό, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ἐράνισμα τοῦ χειρογράφου, διαφαίνεται ἡ συμβολὴ τοῦ Κων. Τυπάλδου.

68. Εὐχαριστῶ τὴν συνάδελφο τοῦ ΚΕΜΝΕ Πηνελόπην Στάθη ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὴν ταύτισιν.

69. Βλ. Γ. Λαδᾶ - Α. Χατζηδήμου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1796-1799*, Ἀθήνα

Στήν παραβολή του κειμένου που άνθολογείται με το έκδομένο, το χειρόγραφο παρουσιάζει παραλλαγές προς μία δημοτικότερη γλωσσική μορφή, που θα απέδιδα μάλλον στο «πρωτότυπο», από το οποίο αντιγράφει, παρά σε επέμβαση του ίδιου του 'Αριστόβουλου. 'Ο κτήτορας, Β. Πυλάδης, υπήρξε λόγιος της Κωνσταντινούπολης καταγόμενος από την Καισάρεια, και διατηρούσε ζωντανές σχέσεις με το περιβάλλον της θεολογικής σχολής⁷⁰. 'Ο Μ. Γεδεών τον αναφέρει υπογραμμίζοντας την παιδεία του, την αναστροφή του με έντυπα και χειρόγραφα έργα, χαρακτηρίζοντας τον «πολυίδμονα»⁷¹.

Το σύγγραμμα που συστήνει ο Χρύσανθος άνήκει στη χορεία των μαχητικών έργων που κυκλοφορούνται μέσα στο κλίμα της ρωσικής όρθοδοξίας: αυτός είναι ο λόγος που το κείμενο προς τους θεολόγους της 'Οξφόρδης άνθολογείται από έναν μαθητή της Χάλκης⁷²: άλλωστε και το δίτομο, σε folio, βιβλίο του Ζοιρνικάβιου, στη μετάφραση του Εϋγένιου Βούλγαρη, περιλαμβάνεται στους τίτλους της προσωπικής βιβλιοθήκης του 'Αριστόβουλου. 'Ισως ή μνεία του έργου του Ζοιρνικάβιου μέσα στο μαθητικό τετράδιο να αποτέλεσε και το αρχικό γνωστικό έρέθισμα που τον όδηγησε άργότερα στην άπόκτηση του ίδιου του σώματος του βιβλίου: από το χειρόγραφο προκλήθηκε ή στροφή προς το έντυπο.

1973, άρ. 45. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Κώστα Στάικο που μου επέτρεψε να συμβουλευτώ το αντίτυπο της προσωπικής του βιβλιοθήκης (ας σημειωθεί εδώ παρεκβατικά ότι προηγούμενος κτήτορας, σύμφωνα με το βιβλιόσημο-σφραγίδα, ήταν ό Μανουήλ Γεδεών).

70. «'Ην δέ Καισαρείς την πατρίδα και λόγιος σπουδάσας έν 'Αθήναις, έχων τον τρόπον του ζην, συνεχώς έπεσκέπτετο την Θεολογικήν Σχολήν και είχεν εξαίρέτως φιλίαν μετά του καθηγητου Τανταλίδου» (Βασίλειος Σμύρνης, ό.π., 1906, σ. 25-27).

71. 'Αναφέρει ότι επηρέασε τον Ματθαίο Παρανίκα στη συγγραφή του Σχεδιάσματος «ό πολυίδμων Βασίλειος Πυλάδης ύποδείξας τῷ Παρανίκα πολλά έντυπα και χειρόγραφα προς σπουδήν» (Μ. Γεδεών, *Μνεία*, ό.π., 1934, σ. 438). Το όνομα του Πυλάδη άπαριθμείται στον κατάλογο συνδρομητών του Εϋγενίου ιερέως [= Μ. Γεδεών], *'Η Ζωοδόχος Πηγή*, 'Αθήνα 1886.

72. Βλ. και 'Ηλ. Τανταλίδης, *Βίος Καραθεοδωρη*, ό.π., 1868, σ. 58, όπου αναφέρεται ότι ό Στέφανος Καραθεοδωρής μετέφρασε το «Θεοφάνους Προκοποβίκη 'Επιτομή της περί έκπορεύσεως του 'Αγίου πνεύματος πραγματείας 'Αδάμ Ζερνικάβιου μετάφρασις έκ του λατινικού».

ΚΑ΄

φ. 99^ν-107 *Λόγος εἰς τὸν ἀοίδειμον ἱεράρχην Κυνουρίας Διονύσιον, ἐκφωνηθεὶς τῇ 22 Ἰαν. ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κυρίου Μισαῆλ Ἀποστολίδου.*
[στὸ τέλος] ἀντέγραφον τῇ ΙΕ΄ Ἀπρ. αὐνε΄ ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ. Φ.Π.Γ.Α.

Πρόκειται γιὰ λόγο ἐπικήδειο, τοῦ 1852, ποὺ ἐκφωνεῖ ὁ Μισαῆλ Ἀποστολίδης, μητροπολίτης Πατρῶν καὶ Ἡλείας τότε, μιὰ μέρα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Διονύσιου⁷³. Ὁ Διονύσιος Παρδαλός, μητροπολίτης Κυνουρίας (Κωνσταντινούπολη 1787 - Ἀθήνα 1852), στὰ χρόνια τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ εἶχε ὑπογράψει τὸν ἀφορισμὸ τοῦ πατριαρχείου κατὰ τῶν ἐπαναστῶν. Ἀργότερα, ἀνήκοντας στὸν κύκλο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, τὸ 1839, εἶχε προεδρεύσει τῆς ἱερᾶς συνόδου ποὺ καταδίκασε τὸν Θ. Καΐρη⁷⁴. Πλάι στὸν Διονύσιο, στὴν ἱερὰ μονὴ τῶν Ἀσωμάτων, θὰ ταφεῖ δυὸ χρόνια ἀργότερα, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία του, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος⁷⁵.

Ὁ λόγος ἐκφωνεῖται στὴν Ἁγία Εἰρήνη· ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ χῶρος εἶχε φιλοξενήσει δυὸ χρόνια πρὶν τὰ ἴδια πρόσωπα, ποὺ παραβρέθηκαν ἐκεῖ μὲ ἐπίσημη ἀποστολή: μετὰ τὴν ὑπογραφή τοῦ συνοδικοῦ τόμου γιὰ τὸ αὐτοκέφαλο, στὴ δοξολογία τῆς 20ῆς Αὐγούστου 1850, ὁ Διονύσιος διάβασε τὸν τόμο καὶ ὁ Μισαῆλ Ἀποστολίδης, ὡς γραμματεάς τῆς ἱερᾶς συνόδου, διάβασε τὴ συνοδικὴ ἐγκύκλιο⁷⁶.

73. Βλ. *Πρόγραμμα περὶ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει Κυνουρίας Διονυσίου, συμβούλῳ παρὰ τῇ ἱερᾷ συνόδῳ τοῦ βασιλείου. Ἀναπαυθέντος ἐν Κυρίῳ τῇ 21 Ἰανουαρίου 1850, στό: Φ. Ἡλιοῦ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863, Προσθήκες-Συμπληρώσεις, Τετράδια ἐργασίας ΚΝΕ ἀρ. 4, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 970 (Α 3015).*

74. Βλ. Κων. Οἰκονόμου, *Τὰ Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα*, Β΄, Ἀθήνα 1864, σ. 589.

75. Κ. Σιβίνης, *Υπόμνημα περὶ τοῦ αἰδεσιμωτάτου πρεσβυτέρου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Τεργέστη 1857, σ. 42.

76. Α. Φυτράκης, *Μισαῆλ Ἀποστολίδης*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1964, σ. 32.

φ. 107^v-119^v *ve' Peri tēs wphelείas tēs ek tēs σπουδής tēs άγίας Γραφής (ek tou Γαλλικού). To biblion ez ou ē diatribē autē metefrásθη outws epigráφetai: Hermēneutique sacrée, ou introduction à l' écriture sainte en générale et en particuliere à chacun des livres de l' Ancien et du Nouveau testament, à l' usage des séminaires, par J. Hermann Janssens, prêtre du Diocèse de Liège, et professeur de Théologie. Traduit du Latin par J. J. Pacaud. Nouvelle édition, revue, corriger et augmentée. Tome troisième. À Paris, chez J. J. Blaise, libraire-éditeur, rue Pérou Saint-Suplice No 24 – 1833).*
[στο τέλος] *Μετέφραζον εν τη κατά Χάλκην Θεολογική Σχολή τη Ζ' Μαΐου του αωνε' Φίλιππος Π. Γρ. Άριστόβουλος.*

[Μερικά λάθη που παρατηρούνται στον τίτλο οφείλονται σε άβλεψίες του Άριστόβουλου κατά την αντιγραφή.]

Δέν μπόρεσα νά έντοπίσω πότε και άν δημοσιεύτηκε τó λατινικό πρωτότυπο. Ή έκδοση στην όποία παραπέμπει ó Άριστόβουλος (1833) είναι τουλάχιστον ή δεύτερη· αντίτυπό της δέν μπόρεσα νά βρώ στις κεντρικές άθηναικές βιβλιοθήκες (οί παραβολές έγιναν με βάση τó αντίτυπο του Institut de France του Παρισιού). Πάντως τó έργο αυτό τυπώνεται σε πέμπτη γαλλική έκδοση τó 1855 –άγνοώ άν κυκλοφόρησαν μεταγενέστερες– με μετάφραση «revue par M. L' Abbé Glaire» και «corrigée et augmentée par M. L' Abbé A. Sionnet, Paris-Lyon 1855». Του συγγραφέα Hermann Janssens δέν κατέχω τά βιογραφικά: υποθέτω ότι θά κινήθηκε στα πλαίσια μιās ίστορίας της Θεολογίας – και πάντως περιθωριακά· ή ύστεροφημία του στάθηκε μάλλον άνύπαρκτη· ίσως αυτό εξηγεί την άπουσία του όνόματός του από τά σχετικά έγκυκλοπαιδικά έγχειρίδια, άκόμα και ειδικότερα γαλλικά όπως τó *Dictionnaire de Théologie Catholique* ή ή *Biographie Universelle* του Michaud.

Οί δύο παράγραφοι που μεταφράζονται έδω, με αύξοντα αριθμό 701 και 702 (άντιστοιχούν στις σ. 361-366 και 366-379 της έκδοσης του 1833) επιγράφονται: «L' Utilité de l' Étude de l' Écriture Sainte» και «Motifs qui doivent déterminer à l' Étude des écritures» στο χειρόγραφο: «Περί της ωφελείας της εκ της Σπουδής της άγίας Γραφής» και «Λόγοι καταναγκάζοντες την σπουδήν των Γραφών».

Ή μετάφραση αυτή, με τίς ύποσελίδιες σημειώσεις της, άποτελεί τή μόνη προσωπική συμβολή στη συναγωγή ύλης του χειρογράφου. Ό Άριστόβουλος πλησιάζει τά είκοσιτέσσερα, βρίσκεται στον έκτο, προτε-

λευταίο, χρόνο των σπουδών του, στη λήξη της χρονιάς, και δείχνει κάποια άσάθεια στη γνώση της γαλλικής γλώσσας⁷⁷ παραθέτοντας στη μετάφραση όρισμένων λέξεων και την αντίστοιχη γαλλική όρολογία σέ παρένθεση. Παράλληλα, φροντίζει ώστε ή μορφή του χειρογράφου νά άπεικονίζει πιστά τή σελιδοποίηση του έντύπου και στην περίπτωση αυτή δείχνει ιδιαίτερη φροντίδα για τήν παρουσίαση του κειμένου, έτσι ώστε τó χειρόγραφο νά κρατήσει όπτικά τή μορφή του έντύπου.

Στό τέλος του μεταφράσματος (φ. 118-119^ν) επισυνάπτονται τρεις ύποσημειώσεις συνταγμένες από τόν ίδιο. Στίς δύο πρώτες αναλύει τή στάση της 'Ορθόδοξης 'Ανατολικής 'Εκκλησίας στο ζήτημα της ανάγνωσης των Γραφών από ιερωμένους και λαϊκούς, για νά τονίσει τήν ύπεροχή της άπέναντι στην αντίληψη των παπιστών και λουθηρανών πού προορίζουν τίς Γραφές για τόν κλήρο άποκλειστικά: παραπέμπει στον 'Ιω. Χρυσόστομο ('Ομιλίες). Στην τρίτη ύποσημείωση αναφέρεται στην ιστορία της παπικής έκκλησίας, παραπέμποντας σέ δύο σημεία στο έργο του Pierre-Claude-Francois Daunou, *Essai sur la puissance temporelle des Papes*. Στό τέλος προσθέτει: «Σημ[είωσις] τ[οῦ] Μεταφρ[αστοῦ] έκ τ[ῶν] τ[οῦ] Κορ[αῖ]». Πραγματικά, ή ύποσημείωση αυτή είναι δάνειο συμπίλημα δυό παραγράφων (άρ. 44, 40) του κοραϊκού έργου *Συμβουλή τριῶν επισκόπων*, Λονδίνο (Παρίσι) 1820, σ. 33, 51, 53.

'Η παρουσία του όνόματος του Daunou γίνεται πιά σέ έποχή πού έχει άμβλυνθεῖ ή και λησμονηθεῖ ό αἱρετικός χαρακτήρας του έργου του. 'Η ήγετική φυσιογνωμία του κινήματος των «'Ιδεολόγων»⁷⁸ χρησιμοποιεῖται έδῶ χάρη στο άκαδημαϊκό της κύρος και μόνο. 'Αλλωστε, ό 'Αριστόβουλος δέν φαίνεται νά έχει ευρύτερη έποπτεία του έργου του: κάνει μιá συρραφή των χωρίων ακριβώς πού επιλέγει και ό Κοραΐς. Προσεκτικά περιορίζεται σέ όσα σχετίζονται με τήν ιστορία της δυτικής έκκλησίας, της παπικής έξουσίας, δίχως νά άγγίζει τήν όξυτάτη κριτική πού άσκειται στην *Συμβουλή* για τά «καθ' ήμᾱς».

'Η έπαφή του 'Αριστόβουλου με τó κοραϊκό έργο, τά χρόνια πού θητεῦει στη σχολή της Χάλκης, μαρτυρεῖται και από τίς έπιστολές του. Στίς άρχές του 1854, ζητάει ν' άγοράσει τίς σημειώσεις στον 'Ισοκράτη: «'Εν

77. Σύμφωνα με τόν έσωτερικό κανονισμό του 1853, ή διδασκαλία των γαλλικών όλοκληρώνεται στίς τρεις πρώτες τάξεις, και περιλαμβάνει κλιμακωτά: στοιχειώδη μαθήματα, συντακτικό, και τέλος μαθήματα γαλλικής φιλολογίας (ποιητές) βλ. *Κανονισμός*, 1853, ό.π., σ. 16.

78. Βλ. Φίλιππος 'Ηλιού, «Στήν τροχιά των ιδεολόγων: Κοραΐς-Daunou-Φουρνάρáκης», *Χιακά Χρονικά*, τ. Ι', 'Αθήνα 1978, σ. 36-67 και ιδίως σ. 38, 39, 49.

τῷ σταλέντι καταλόγῳ τῶν τοῦ Κυρίου Προδρόμου βιβλίων ἀνέγνων καὶ τὰς εἰς Ἰσοκράτην Σημειώσεις ἐὰν τοῖνυν αὐταὶ εἰσὶν αἱ τοῦ Κοραΐ, ἀγόρασόν μοι ταύτας»⁷⁹. καί, ἀργότερα, στὸν ἴδιο ἀποδέκτη, ὅταν ἡ παραγγελία ἀργεῖ νὰ ἐκτελεστεῖ: «Ἡ δὲ σὴ ἱερολογιότης παρακαλεῖται πέμψαι μοι τὰς τοῦ Ἰσοκρ[άτους] σημειώσεις»⁸⁰ – τεκμήρια ποὺ ὁδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι ἡ αὐστηρότητα τῶν ἐλέγχων ποὺ συνοδεύουν τὴν ὁποιαδήποτε ἐνέργεια εἰσαγωγῆς ἢ ἐξαγωγῆς ἐντύπου ἀπὸ τὴ σχολή⁸¹ δὲν ἀφοροῦσαν πάντως καὶ στὰ ἔργα τοῦ Κοραΐ. Βέβαια, τὰ βιβλία ἐγκρίνονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ σχολάρχῃ, καὶ γνωρίζουμε ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος στὰ νεανικά του χρόνια τιμοῦσε τὸν Κοραΐ⁸². Ὅσο γιὰ τὴ στάση τοῦ νεαροῦ μαθητῆ τῆς Χάλκης ἀπέναντι στὸν ἑλληνα διαφωτιστὴ, ὅπως διαφαίνεται μέσα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο, θὰ τὴ χαρακτηρίζαμε ἐπιφυλακτικῇ. Τὸ ὄνομα τοῦ Κοραΐ σημειώνεται δίχως νὰ γίνεται μνεῖα τοῦ ἔργου *Συμβουλῆ*. Ἀκόμα, στὴν ἀντιγραφή τῶν χωρίων ἐπιχειροῦνται μικρὲς διορθωτικὲς ἐπεμβάσεις πρὸς ἀρχαιοπρεπέστερους γλωσσικοὺς τύπους.

Ἄν μέσα ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ἀριστόβουλου γυρῶνουμε νὰ ἐντοπίσουμε σὲ ποιοὺ βαθμοὺ καὶ μὲ ποιὸν τρόπο αὐτὴ ἐκφράζει τάσεις τῆς ἐποχῆς, θὰ λέγαμε ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπερίσχυσε ἡ συνήθεια τοῦ κερματισμοῦ: τὸ ἔργο περιχαράκωνεται στὴ φιλογολικὴ του διάσταση, τονίζεται ἡ ἀρ-

79. Ἐπιστολὴ 46, 12 Ἰανουαρίου 1854, πρὸς τὸν ἱεροδιάκονο Πανάρετο, στὴν Κωνσταντινούπολιν.

80. Ἐπιστολὴ 48, 11 Φεβρουαρίου 1854 (στὸν ἴδιο).

81. «Βιβλία ... ἐπιστολαὶ καὶ τὰ τοιαῦτα, οὔτε εἰσάγονται οὔτε ἐξάγονται τῆς Σχολῆς εἰμὴ διὰ τοῦ ἐπὶ τούτῳ διωρισμένου ἐπιστάτου»· καί: «Οἱ μαθηταὶ ἐκτὸς τῶν διδακτικῶν βιβλίων δύνανται μὲν ἔχειν καὶ ἕτερα πρὸς ἰδιαιτέραν ἀνάγνωσιν μὴ ἀπάδοντα ὅμως τῇ εὐσεβείᾳ καὶ τῇ χρηστοθεΐᾳ, τῶν δὲ τοιούτων ἡ χρῆσις ἀπαγορεύεται. Ἐπὶ τούτῳ ὀφείλει ἕκαστος διδόναι τῷ Σχολάρχῃ κατάλογον ἀκριβῆ τῶν βιβλίων αὐτοῦ φέροντα καὶ ἰδίαν ὑπογραφὴν καὶ διατηρούμενον ὑπὸ τοῦ Γραμματέως» (*Κανονισμός*, 1853, κεφ. ΙΗ', παραγρ. 5, σ. 27, καὶ Κεφ. ΙΕ', παράγρ. 2, σ. 25).

82. Τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα διασταυρώθηκαν μέσα στὸ χρόνο ἀνταλλάσσοντας ἐπιστολὰς σχετικὲς μὲ τὴν κοραϊκὴ ἐκδοσὴ τῆς Κατήχησης τοῦ Πλάτωνα μητροπολίτη Μόσχας (τὴν ἀνατύπωση τοῦ 1827 ποὺ θὰ γίνῃ μὲ πρωτοβουλία τοῦ Τυπάλδου). Μάλιστα γιὰ τὴν *Συμβουλὴ τριῶν ἐπισκόπων* ἔχει γραπτὰ διατυπώσει τὴν ἐπιδοκιμασία τοῦ (*Κατήχσεις*, Κέρκυρα 1827, σ. [δ']): «σημειώνει τὴν παρουσία τῆς στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, γνωρίζει ποιοὺς εἶναι ὁ μεταφραστὴς καὶ τὸν τιμᾷ δηλώνοντας ἔτσι ὅτι δὲν βλέπει ἐναντίον τίνος στρέφεται ἡ αἵχμη τοῦ ἔργου στὴν ἑλληνικὴ του παραλλαγή» (Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Γύρω σὲ μιὰ Κατήχηση*, ὅ.π., 1981, σ. 189).

χαιογνωσία του προσώπου και απαλείφεται ό,τιδήποτε αναφέρεται στις ριζοτόμες άπόψεις του, έστω και στο γλωσσικό πεδίο⁸³.

Τό έπόμενο γράμμα, σταλμένο τό Δεκέμβριο τής ίδιας χρονιάς (1854) στον Έλευθέριο Ίακωβίδη Κοντόπουλο, στο Νέβσεχir, ύποστηρικτή τής γλωσσικής θεωρίας του Κοραή, είναι ένδεικτικό μιάς άμήχανα άπορριπτικής στάσης που υίοθετείται έδω και τής προσπάθειας νά καλυφθεί με παροιμιακού τύπου έκφράσεις ή ταυτολογίες⁸⁴: «Περί δέ τής Κοραϊστικής σου γλώσσης, ής και σύ ή (λόγω μόνον, ως δήλον έκ τής σής έπιστολής) όπαδός, τή αύτē προς σέ φλεγόμενη άδελφική άγάπη θαρρών, και μηδεμίαν ύποπτεύόμενος παρενόησιν τών γραφομένων μοι, λέγω σοι έλευθέρως ότι “γενεά πορεύεται και γενεά έρχεται” και “άλλα παρ’ άλλους καλά”, τό δέ όντως καλόν έστι τό όρθόν ποίον δέ τό όρθόν έδειξα άν σοι, τό γε έπ’ έμοι είμη έκώλυν με άσχολίαί έτεραι και σπουδαιότεραι...»

ΚΓ'

- φ. 120-128 *Λόγος επίτάφιος έκφωνηθείς παρά του ταπεινού Άναστασιουπόλεως Κύρ Χρυσάνθου επί τή κηδεία του άιμνήστου πατρός πρόην Χαλεπίου Κυρίου Θεοκτίστου, έν τή κατά τό Κοντοσκάλιον Έκκλησία τής Ύπεραγίας Θεοτόκου, Έλπίδος έπονομαζομένης, παρόντων του τε Σεβασμιωτάτου Γέροντος άγίου Καισαρείας Κύρ Παΐσιου, και του Θεοφιλεστάτου Άγίου Μελιτουπόλεως Κύρ Εϋγενίου, ιερέων τε και Κληρικών ούκ εύαρίθμων και του πανδήμου λαού. Έν έτει, αωμη Έανουαρίου κγ' ήμέρα Παρασκευή.*
[στο τέλος] *Άντέγραφον τή ΚΘ' Άπριλίου του, αωνστ' έν τή κατά Χάλην Θεολογική Σχολή. Αεόντιος Μοναχός Άνδριοις.*

Γιά τήν κηδεία, τήν ταφή του Θεόκτιστου Χαλεπίου καθώς και για τον λόγο που έκφωνεί ό Χρυσάνθος Άναστασιουπόλεως μνεία γίνεται άπό τον ίδιο τον Φίλιππο Άριστόβουλο, στην Έκκλησιαστική Άλήθεια, σε δημοσίευμα πολύ μεταγενέστερο τής χρονολογίας που άντιγράφηκε ό έπικήδειος. Η περιγραφή αναφέρεται άκριβώς στην ήμέρα τής έκφοράς,

83. Για τίς έπιμεριστικές ή και προκρούστειες αυτές μεθοδεύσεις στη διαχρονική τους πορεία βλ. Φίλιππος Ήλιού, «Ίδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον είκοστό αιώνα», *Διήμερο Κοραή*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Άθήνα 1984, σ. 143-207.

84. Έπιστολή 80, 10 Δεκεμβρίου 1854.

την Παρασκευή 23 'Ιανουαρίου 1848: «τὸ δὲ σῶμα αὐτοῦ “ὡς ὥριμος σῖτος, ὡς ἄλωνος θημονία” συνεκομίσθη καὶ ἐνεταφιάσθη ἐν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ τῆς αὐλῆς τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Ζωοδόχου τῆς ἐπιλεγομένης τοῦ Βαλουκλίου. Ἐν τῇ κηδεῖα αὐτοῦ πλήν τοῦ ἀπειρου πλήθους καὶ τῶν ἱερῶν τῶν συνοικίων Ἑλπίδος, Ἀγίας Κυριακῆς, καὶ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Βλάχκας, παρίστατο καὶ ὁ τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει παρεπιδημῶν σεβασμιότατος ἀοίδιμος Καισαρείας Κύριος Παῖσιος καὶ ὁ τότε μὲν τῆς Ἀγίας Κυριακῆς νῦν δὲ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Βλάχκας ἀρχιερατικὸς προϊστάμενος θεοφιλέστατος Ἅγιος Μελιτουπόλεως κ. Εὐγένιος ὁ ἐκ Πόρου τῆς ἐπαρχίας Ἰκονίου, καὶ ὁ ἀγαπητὸς καὶ ἀχώριστος φίλος τοῦ Θεοκτίστου ἀοίδιμος Ἀναστασιουπόλεως Χρύσανθος, ἀρχιερατικὸς τότε προϊστάμενος τῆς ἐνορίας τῆς Βλάχκας, καὶ ἐξ Ἀρχάλων (Ἐρκιλετίου) τῆς Ἐπαρχίας Καισαρείας ὁρμώμενος καὶ μαθητὴς τῆς σχολῆς τῆς ἱερᾶς παρὰ τὴν Καισάρειαν μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ὃς οὐ μόνον καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἀσθενείας παρεφύλαττε τὴν κλίνην τοῦ ἀσθενοῦς παρηγορῶν καὶ βοηθῶν, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν θανὴν ἐξεφώνησε τὸν ἐπικήδειον αὐτοῦ λόγον πλειστάκις διακοπτόμενος ὑπὸ λυγμῶν καὶ δακρύων»⁸⁵.

Τὰ πρόσωπα ποὺ παρευρίσκονται στὴν τελετὴ, ὅπως ἐπὶ ὄνομα ἀναφέρονται στὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο κείμενο τῆς «Συλλογῆς» ἀλλὰ καὶ στὸ δημοσίευμα τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας*, τὰ ἐνώνει κοινὴ καταγωγή: προέρχονται ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς· ἀλλὰ καὶ κοινὴ πορεία, πέρασαν ἓνα ἱκανὸ κομμάτι τῆς ζωῆς τους στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ περιβάλλον τοῦ πατριαρχείου⁸⁶.

85. «Βιογραφικὸν σχεδιογράφημα τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει πανιερωτάτου μητροπολίτου Χαλεπίου κυρίου Θεοκτίστου τοῦ ἐκ Νεαπόλεως Καππαδοκίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Β', ΛΔ', Κωνσταντινούπολη 1882, σ. 636.

86. Τὰ περισσότερα βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ πρόσωπα αὐτά, τὰ ἀντλούμε ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Γεδεών. Γιὰ τὸν Χρύσανθο Ἀναστασιουπόλεως βλ. Μ. Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ Πενήτων*, Ἀθήνα 1939, σ. 263. Ἡ σχέση τοῦ Χρύσανθου μὲ τὸν Ἀριστόβουλο διαγράφεται καὶ μέσα ἀπὸ τίς ἐπιστολὰς τοῦ δευτέρου, ὅπου, ἀπειθυνόμενος στὸν Ἀναστασιουπόλεως, γράφει: «τοῦ μακαρίτου Θεοκτίστου ... τοῦ ὑπὲρ πάντα ὑπὸ σοῦ τιμωμένου. Ναί, πάτερ, σὺ ἀντ' ἐκείνου ἡμῖν πατὴρ εἶ» (ἐπιστολὴ 67, 4 Σεπτεμβρίου 1854). Γιὰ τὸν Εὐγένιο Μελιτουπόλεως ὁ Γεδεών σημειώνει ὅτι «ἀπεβίωσε κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1877 τριάκοντα καὶ δύο ἔτη κηρύξας τὸν θεῖον λόγον, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τουρκιστί» (*Μνεία*, ὁ.π., 1934, σ. 137 καὶ 382). Ὁ Κάλφωγλου, στὸ ἔργο του γιὰ τὴν μονὴ Φλαβιανῶν, τοποθετεῖ λανθασμένα τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου του μιὰ εἰκοσαετία ἀργότερα (ὁ.π., σ. 718-719). Βλ. καὶ γιὰ τὴν ἐπαλήθευσιν Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα*, ὁ.π.,

Ὁ Χρῦσανθος Ἀναστασιουπόλεως ἐξήση στήν Κωνσταντινούπολη γιά κάποιο διάστημα κάτω ἀπό τήν προστασία τοῦ Θεοκτίστου, ὅπως καί ὁ Ἀριστόβουλος. Μετά τὸ θάνατο τοῦ Θεοκτίστου, ὑποκαθιστώντας τον, μεταβλήθηκε μέ τή σειρά του σέ προστάτη τοῦ Ἀριστόβουλου. Ὁ Εὐ-γένιος Μελιτουπόλεως στάθηκε πάνω ἀπό τριάντα χρόνια ἕνας ἀπό τοὺς διακεκριμένους ἱεροκήρυκες στήν Κωνσταντινούπολη, κινήθηκε στοὺς κύκλους τῶν τουρκόφωνων ὀρθοδόξων τῆς συνοικίας τῆς Βλάγκας καί τοῦ Κοντοσκαλίου ὅπου καί συναπαντήθηκε μέ τὸν Θεόκτιστο. Ὁ Παῖσιος Καισαρείας, γεννημένος τὸ 1780 στὰ Φάρασα τῆς Καππαδοκίας, εἶχε βίον παράλληλο μέ τὸν νεκρολογούμενο μητροπολίτη. Ὅχι μόνο ἀνῆκε στήν ἴδια γενιά, ἀλλὰ καί στράφηκε πρὸς παρόμοιες ἰδεολογικὲς κατευθύνσεις, ἀκόμα καί συμπράττοντας σέ κοινούς σκοπούς: στήν προσπάθεια νὰ ἀποτρέψει τὴ διήθηση τῶν θρησκευτικῶν αἵρέσεων στοὺς τουρκόφωνους χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς, μετέχει ὁ ἴδιος ὡς ἀρωγὸς ἢ μεταφραστὴς σὲ ἐκδοτικὲς δραστηριότητες. Ἐνισχύει τὸν Θεόκτιστο στήν τουρκόφωνη ἐκδοσὴ τοῦ *Κυριακοδρόμου* τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, ἀλλὰ καί μεταφράζει ὁ ἴδιος στὰ καραμανλίδικα τὴν Κατήχηση τοῦ Πλάτωνα, μητροπολίτη Μόσχας, πού τυπώθηκε τὸ 1839 στήν Κωνσταντινούπολη⁸⁷. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα πού διαδραμάτισαν ἐνεργὸ ρόλο στὶς προσπάθειες τοῦ πατριαρχείου καί τῆς ἐκκλησίας νὰ ἀναχαιτίσει, μέ τὴν ἴδρυση θεολογικῶν σχολείων, τὸ ρεῦμα τοῦ καίρισμου. Συμμετέχει λοιπὸν ὁ ἴδιος

1932, σ. 282. Γιά τὸν Παῖσιο, βιογραφικὲς πληροφορίες δίνονται στὸ Μ. Γεδεών, *Μνεία*, ὁ.π., σ. 309 καί *Ἱστορία*, ὁ.π., σ. 263.

87. Σχετικὰ μέ τὸ *Κυριακοδρόμο* βλ. Salaville - Dalleggio, *Karamanlidika*, I, 55, σ. 180, καί Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά*, ὁ.π., 1936, σ. 386. Ὁ Κάλφογλου ἀναφέρει πὼς ὁ Θεόκτιστος «ἐπῆγεν εἰς τὴν Πόλιν διὰ νὰ τὸ τυπώσει καί ὁ Κ. Παῖσιος ἀρκετὰ τὸν ἐβοήθησεν μέ μισθὸν τὸ ἔτος 500 γρόσια» (Κάλφογλου, ὁ.π., σ. 267-268). Γιά τὴν ἐκδοσὴ τῆς Κατήχησης τοῦ Πλάτωνα βλ. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά*, ὁ.π., σ. 409. Ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία τοῦ τέλους τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα γιά τὴν ἐκδοτικὴ τύχη τῶν προσπαθειῶν τοῦ Θεόκτίστου καί τοῦ Παΐσιου ἀποδεδειγμένη ἀπὸ τὸν Κάλφογλου: «Ὁ Παῖσιος τὸν ὁποῖον ἀπασχολοῦσε πάρα πολὺ ἢ εἰσχώρησεν τῶν Προτεσταντῶν ἱεραποστόλων στήν ἐπαρχία του μὴ ἀρκοῦμενος στὶς διδαχὲς πού ... ἔκαμε στοὺς λόγους του γιά νὰ τοὺς ἀντικρούσει ... μετάφρασε τὴν ἱερὰ Κατήχηση ... τὴν τύπωσε μέ δικά του ἐξόδα καί τὴν ἐμοίρασε δωρεὰν στὸν φτωχὸ κόσμον καί σ' ὅλα τὰ χωριά. Τῆς Κατήχησης αὐτῆς καί τῶν Κυριακοδρομιῶν πού μεταφράστηκαν ἀπὸ τὸν Νεαπολίτη διδάσκαλο Θεόκτιστο ὑπάρχουν στήν βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ πλεῖστα ὅσα ἀντίτυπα. Κατὰ τὴ γνώμη μας τὰ βιβλία αὐτά, ἀντὶ παραμένοντα ἐκεῖ νὰ σαπίζουν, πρέπει νὰ βρεθεῖ τρόπος πνευματικῆς ὠφελείας τους μέ τὸ νὰ μοιραστοῦν δωρεὰν στοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν» (Κάλφογλου, ὁ.π., σ. 381).

στis κινήσεις του Γρηγορίου ΣΤ'⁸⁸, πού, ανεξάρτητα από τὸ θνησιγενή τους χαρακτήρα, προμηνύουν τὴν ἀνάγκη ἑνὸς σχηματισμοῦ μεγαλύτερης ἐμβέλειας – ὄραμα πού οἱ κύκλοι τοῦ πατριαρχείου εἶδαν νὰ ἐνσαρκώνεται στὰ κατοπινὰ χρόνια μετὰ τὴν ἱδρυση τῆς θεολογικῆς σχολῆς τῆς Χάλκης. Ἀλλὰ καὶ στὴν ἐναρξὴ τῶν μαθημάτων τῆς Χάλκης τὸ 1844, ὁ Παῖσιος παρίσταται στὴν τελετὴ ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ πατριάρχῃ⁸⁹.

Τὸ ζήτημα τῆς παρουσίας τοῦ Ἀριστόβουλου στὴν ἐκφορὰ δὲν διευκρινίζεται: εἶναι πιθανὸ ὁ νεαρὸς ἔφηβος νὰ ἦταν αὐτόπτης τῆς ταφῆς τοῦ «φιλόστοργου θείου» του, ὁ θάνατος τοῦ ὁποῖου σήμαινε ἕναν δεύτερο, μέσα σὲ λίγα χρόνια, ἀπορφανισμό του ἀπὸ πατρικὴ σκέπη. Βέβαια, τὸ γεγονός ὅτι ὁ λόγος αὐτὸς περιλαμβάνεται στὸ ἀνθολόγιο δηλώνει μιὰ προσωπικὴ ἐπιλογὴ τοῦ Ἀριστόβουλου: τὴν ἴδια μέρα πού στέλνει καὶ τὴν τελευταία του ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴν Χάλκη, στis 29 Ἀπριλίου⁹⁰, ἀντιγράφει, βιαστικά, τὸν ἐπικῆδειο μετὰ τὴ βοήθεια ἑνὸς ἄλλου χειριοῦ, σὴμὰδι πὼς τὸ κείμενο δὲν προλαβαίνει νὰ γίνῃ ἀντικείμενο μιᾶς συλλογικῆς ἐπεξεργασίας ἀπὸ τοὺς συμμαθητὲς του.

Συνυφασμένος μετὰ τὸ ἱστορικὸ βάρος καὶ τὸ συναισθηματικὸ στοιχεῖο πού κομίζει, προσλαμβάνει, τώρα, καὶ προορισμὸ χρηστικὸ: πέρα ἀπὸ τὸν ὕμνητικό του τόνο, ὁ ἐπικῆδειος συγκεντρώνει τίς βασικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Θεοκτίστου: κείμενο, λοιπόν, εὐεπίφορο ν' ἀποτελέσει τὴν πρώτη ὕλη, τὸν ἀρχικὸ καμβὰ στὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστόβουλος θὰ ἐναποθέσει τὰ στοιχεῖα πού ἀρχίζει ἀπὸ μαθητῆς τῆς Χάλκης νὰ συλλέγει μετὰ σκοπὸ τὴ βιογράφηση τοῦ Θεόκτιστου. Τὸ ἐγγεῖρημα θὰ φτάσει τὸ 1882 στὴν ἄρτια, δημοσιεύσιμη μορφή του, ἡ γενεσιουργὸς ὁμως σύλληψη μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιγραφή τοῦ ἐπικῆδειου λόγου στὴ χειρόγραφη *Συλλογὴ*.

Ἡ πρώτη κίνησις τοῦ Ἀριστόβουλου πού ἀποβλέπει στὴ διατήρησις τῆς μεταθανάτιας φήμης τοῦ θείου του ἐκχωρεῖται σὲ κάποιον τρίτο, στὸν Ἡλία Τανταλίδη, τὸν ὁποῖον ὁ νεαρὸς ἀνιψιὸς προτρέπει, τὸ 1851, νὰ συνθέσῃ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Θεόκτιστο⁹¹. Δύο χρόνια ἀργότερα, σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Χρύσανθο Ἀναστασιουπόλεως⁹², σημειώνει πὼς ἔλαβε «τὴν χειρόγραφον βίβλον τοῦ αἰοδίου θείου» του· «τὴν πολυ-

88. Ὁ Παῖσιος χαρακτηρίστηκε ὡς «συναθλητῆς» τοῦ Γρηγορίου ΣΤ' στis προσπάθειες ἐξουδετέρωσις τῶν καίριστῶν. Βλ. Ἀπ. Μέξης, *ὁ.π.*, σ. 21-22.

89. Ἀπ. Μέξης, *ὁ.π.*, σ. 45.

90. Ἐπιστολὴ 115, 29 Ἀπριλίου 1856.

91. Φ. Π. Ἀριστόβουλος, *Βιογραφικὸν Σχεδιογράφημα*, *ὁ.π.*, σ. 636.

92. Ἐπιστολὴ 44, 11 Δεκεμβρίου 1853.

πόθητόν μοι ἔδεξάμην βίβλον». Ἀρχίζει νὰ συγκεντρώνει τὰ κατάλοιπα τοῦ Θεόκτιστου· ἔχει ἀρχίσει νὰ κυφορεῖται ἡ ἰδέα τῆς βιογράφησης· μετὰ τὴ συσσώρευση ἔρχεται σὰν ἐπιταγὴ ἡ δημιουργικὴ μετάπλαση τοῦ ὕλικου. Τὸ 1855 πιά, διατυπώνει ρητὰ τὴν πρόθεσὶ τοῦ: «διότι σκοπεῖω νὰ γράψω τὸν βίον αὐτοῦ»⁹³. Τότε, συστηματικά, ἀποδύεται στὸν ἀγώνα τῆς ἀντλήσης πληροφοριῶν, ἐνεργώντας πρὸς δύο συγκεκριμένες κατευθύνσεις, πού θὰ τοῦ δώσουν, σύστοιχα, τὸ πρόσωπο στὴν ἰδιωτικὴ ἀλλὰ καὶ στὴ δημόσιά του διάσταση: ἀπευθύνεται τόσο σὲ ἄτομα τοῦ στενοῦ τοῦ οἰκογενειακοῦ περιγύρου, ὅσο καὶ σὲ πρόσωπα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου μέσα στὸν ὁποῖον κινήθηκε ὁ Θεόκτιστος. Θὰ ἀποταθεῖ γι' αὐτὸ καὶ στὸν τότε μητροπολίτη Χαλεπίου Κύριλλο, ἂν καὶ προσωπικά δὲν τὸν γνωρίζει, εἰκάζει ὅμως ὅτι θὰ εἶναι γνώστης καλὸς τῶν βιογραφικῶν τοῦ προκατόχου τοῦ. Ἡ βιογράφηση τοῦ προσώπου ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν ἀπότιση μιᾶς ὀφειλῆς: «ποῖαν τινὰ εὐγνωμοσύνην δυνηθεῖν ἂν δοῦναι ἀνδρὶ πρὸ πολλῶν ἡδὴ ἐτῶν εἰς τὰς αἰωνίους μονὰς μεταστάντι ἢ βιογραφῶν αὐτόν;»⁹⁴ Ἐνδιαφέρεται νὰ ἐκμαιεῖσει πληροφορίες κυρίως γιὰ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴν πνευματικὴ ὑπόσταση καὶ παραγωγὴ τοῦ. Θὰ σταθεῖ σὲ δύο σημεῖα: στὴν χειρόγραφη πραγματεία τοῦ Θεόκτιστου ὅπου ἀναπτύσσει τὰ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος, ἔργο μαχητικὸ, ἀπαντητικὸ στὸν ἐπίσκοπο «Γρηγόριο τῶν Κατόλικων», καὶ στὸ τετράδιο, χειρόγραφο κι αὐτό, τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεόκτιστου, τὸ ὁποῖο ἔχει στὰ χέρια τοῦ ὁ Ἀριστόβουλος.

Τὸ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος εἶναι θέμα πού, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ συνολικὸ περιεχόμενο τοῦ ἀνθολογίου, παράλληλα ἀπασχολοῦσε τὸν Ἀριστόβουλο καὶ στὴ μαθητικὴ του ζωὴ στὴ Χάλκη. Θὰ ἔπρεπε νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὶς προσλαμβάνουσες πού δέχεται ἀπὸ τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Ζοιρινκάβιου, καὶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ θεολογικὴ σχολὴ κυκλοφοροῦν, ἀπὸ τὸ 1852, ἀντίγραφα πού ἀναπαράγουν σὲ πολλὰ ἀντίτυπα ἔργα τοῦ Θεόκτιστου⁹⁵.

93. Ἐπιστολὴ 88, 19 Ἀπριλίου 1855, πρὸς τὸν Κύριον Κωνσταντῖνο στὸ Νέβσεχιρ. Τὸν ἐπιφορτίζει νὰ συλλέξει γιὰ λογαριασμό τοῦ πληροφορίες: «Ἡ δὲ ἔρευνά σου νὰ ἀποβλέπῃ κυρίως πότε ἐγεννήθη, πῶς καὶ πότε ἀπῆλθεν εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Προδρόμου, πόσον καιρὸν ἐσπούδασεν μετὰ ταῦτα τί ἐγινεν, πῶς ἤλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν...».

94. Ἐπιστολὴ 91, 1η Μαΐου 1855, πρὸς τὸν Κύριλλο Χαλεπίου.

95. Στὸ Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἱακωβάτων ἀπόκειται φάκελλος μὲ ἀντιγραφὰς «ἐκ τῶν τοῦ Θεόκτιστου χειρογράφων» μὲ ἐνδειξὴ «Ἐν Χάλκῃ Φεβρ. 24. 1852», καθὼς καὶ ἔργα σχετικὰ μὲ τὸν Θεόκτιστο (πβ. Κ. Μπόνης, ὁ.π., 140α καὶ 140β). Δὲν ἔχω ἄμεση ἐποπτεία γιὰ νὰ πιστοποιήσω ἂν τὰ δύο χειρόγραφα πού προαναφέρθηκαν

ανάμεσα σ' αυτά και τη φιλονικία του με τὸν καθολικὸ ἐπίσκοπο. Ὅσο γιὰ τὸ τετράδιο τῶν ἐπιστολῶν, νομιμοποιούμαστε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἐπίγονος δὲν κληρονόμησε μόνον τὰ realia, τὰ χαρτιά, τὰ πράγματα, ἀλλὰ καί, μαζὶ μ' αὐτά, τὸν τύπο, τὴν συμπεριφορά, τὸ παράδειγμα.

Ἀργότερα, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1856, ἔχει πάρει πιά τὴν ἀπόφαση, ἐπιστρέφοντας στὴν γενέτειρά του, νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὸ ὕλικο: ἡ συναρμολόγησή του καὶ ἡ τελειώσή του θὰ φέρουν στὸ φῶς τὴν μόνη αὐθεντικὰ προσωπικὴ του συγγραφικὴ ἐργασία. Παρόλο ποὺ στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του κράτησε μιὰν ἀδιάκοπη ἐνεργὴ σχέση μετὰ τὰ γράμματα, αὐτοπεριορίστηκε στὸν διαμεσολαβητικὸ ρόλο τοῦ μεταφραστῆ: στηρίχτηκε πάντα σὲ κείμενα ἄλλων· μοναδική του παρέκκλιση στάθηκε τὸ «Βιογραφικὸν Σχεδιογράφημα» γιὰ τὸν Θεόκτιστο.

Οἱ τάσεις τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ τὸ ἰδιαίτερο κλίμα τῆς θεολογικῆς σχολῆς μέσα στὸ ὁποῖο γαλουχήθηκε, τοῦ διαμόρφωσαν μιὰν ἀντίληψη ποὺ ὡδεύοιςε στὴν ὑπηρετίση ἑνὸς σκοποῦ, τῆς μεταλαμπάδευσης ἐνὸς συνόλου ἰδεῶν στοὺς τουρκόφωνους, παραμερίζοντας ἢ, πιὸ καλὰ, ἀγνοώντας τὴν ἀνάγκη τῆς ἀτομικῆς ἔκφρασης: σὲ καμιά στιγμὴ τῆς ζωῆς του ἡ δημιουργία δὲν ἀναγνωρίστηκε ὡς αὐτοσκοπός.

ΚΔ'

φ. 128v-134 Ἐπικήδειος λόγος ἐκφωνηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κ. Μ. Ἀποστολίδου ἐπὶ τοῦ νεκροῦ τοῦ Θ. Ράλλη.

[στὸ τέλος] ὁ παρὼν λόγος ἀντεγράφη ἐκ τῆς ἐφημερίδος «Καρτερία» τῶν Ἀθηνῶν, ἔτος Δ', ἀριθμ. 116 1846 Αὐγούστ. 1. ὑπὸ Χαράλάμπου Γεωργίου Φερτεκίδου.

Τὸ πρόσωπο ποὺ νεκρολογεῖται, ὁ Θεόδωρος Ράλλης, ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τῶν Ράλληδων τῆς Χίου, ἦταν καὶ αὐτὸς ἔμπορος, φίλος τοῦ

ἀποτελοῦν ἀντίγραφα ποὺ γίνονται μετὰ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοβούλου ἢ ἄλλων μαθητῶν τῆς Χάλκης, ἀκόμα καὶ ἂν ἡ «Φιλονικία περὶ θρησκείας ... παρὰ Θεοκτίστου Χαλεπίου ... μετὰ τὸν Γρηγόριον τῶν κατόλικων ... 1833-1835» (πβ. Κ. Μπόνης, *ὁ.π.*, σ. 138) ἀποτελεῖ τὸ αὐτόγραφο ἔργο· εἶναι ἄραγε ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο ἐνδιαφέρεται ὁ Ἀριστοβούλος στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Κύριλλο τὸ 1855 ἢ ἑνα ἀντίγραφό του μεταγενέστερο; Ἐντάσσεται δηλαδὴ στὰ πλαίσια μιᾶς ἀποκλειστικῆς, προσωπικῆς ζήτησης ἢ περνάει κάποια στιγμὴ καὶ αὐτὸ σὲ μιὰ διευρυμένη χρῆση, πολλαπλασιάζεται γιὰ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο μιᾶς συλλογικῆς ἐργασίας τῶν ὑποψήφιων ἱερωμένων τῆς Χάλκης;

Κοραή⁹⁶. Πεθαίνει στις 24 Δεκεμβρίου 1845. 'Ο ἐπικήδειος τοῦ Μισαήλ 'Αποστολίδη, πού ἐκφωνήθηκε στο ναό τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, προαναγγέλλεται σέ ἀνυπόγραφη «Νεκρολογία» δημοσιευμένη στήν *Καρτερία*⁹⁷ τρεῖς μέρες μετά τὸ θάνατο τοῦ Ράλλη. Ἀργότερα, ἡ ἴδια ἐφημερίδα θά δημοσιεύσει αὐτούσιο τὸν λόγο⁹⁸. Χειρόγραφη ἀναπαραγωγή καὶ αὐτοῦ τοῦ κειμένου βρίσκεται στὴ Σόφια, ὅπως συμπεραίνω ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ Manjo Stoyanov⁹⁹.

Ἡ χρονολογία πού σημειώνεται ἐδῶ, 1846, παραπέμπει μόνο στο ἔτος τῆς ἐντυπῆς δημοσίευσης τοῦ κειμένου: ἡ ἴδια ἢ ἀντιγραφὴ θά πρέπει νὰ θεωρήσουμε πὼς ἔγινε τουλάχιστον μετά ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ἀντιγραφῆς τοῦ ἀμέσως προηγούμενου κειμένου, τοῦ ΚΓ', 29 Ἀπριλίου 1856. Ἡ ἴδια αὐτὴ ἡμερομηνία συμπίπτει καὶ μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ τελευταίου γράμματος πού ὁ Ἀριστόβουλος συντάσσει ἀπὸ τὴν Χάλκη¹⁰⁰. Μὲ αὐτὸν τόν, κατὰ προσέγγιση, ἐντοπισμὸ τοῦ χρόνου τῆς ὀριστικῆς ἀναχώρησής του ἀπὸ τὴ σχολή, ἐρμηνεύεται καὶ ἡ παρουσία τῶν δυὸ διαφορετικῶν χειρῶν τῶν ἀντιγραφῶν στο χειρόγραφο: πιθανότατα μέσα στὴ βιασύνῃ τῆς προετοιμασίας τοῦ ταξιδιοῦ ὁ Ἀριστόβουλος βάζει τὸν μοναχὸ Λεόντιο καὶ τὸν Χ. Γεωργίου Φερτεκίδη νὰ ἀντιγράψουν γιὰ χάρη του τὰ κείμενα ΚΓ', ΚΔ'.

Ἡ οἰκογένεια τοῦ Χαράλαμπου Γεωργίου Φερτεκίδη ἀνήκει στὸν στενὸ κύκλο γνωρίμων τοῦ Ἀριστόβουλου: διατηροῦν οἰκοδιδασκαλεῖο στο Νέβσεχιρ¹⁰¹. Ὁ ἴδιος ἐργάζεται στήν Κωνσταντινούπολη, στὴν καραμανλίδικη ἐφημερίδα *Ἀνατολή* τοῦ Εὐαγγελينوῦ Μισαηλίδη, καὶ τὰ μεταγενέστερα χρόνια συγκαταλέγεται στοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀριστόβουλου.

96. Ἀδ. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Δ', ΟΜΕΔ, Ἀθήνα 1982, ἀρ. 890, σ. 278-279 καὶ 381.

97. *Καρτερία*, Δ', 106, Πέμπτη 27 Δεκεμβρίου 1845, σ. [2]. Στὸ φύλλο αὐτὸ γίνεται περιγραφὴ τῆς ἐκφορᾶς καὶ μνημονεύεται καὶ ὁ λόγος τοῦ Μισαήλ Ἀποστολίδη.

98. *Καρτερία*, Δ', 116, Σάββατο 2 Φεβρουαρίου 1846, σ. [4].

99. Manjo Stoyanov, *Codices*, ὁ.π., σ. 109.

100. Ἐπιστολὴ 115, 29 Ἀπριλίου 1856, πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Φερτεκλὶ ὀγλοῦ.

101. *Ἐκατονταετηρίς*, ὁ.π., σ. 48.

ΚΕ'

φ. 134 *Πρὸς τὸν αἰοίδιμον Πατριάρχην Γρηγόριον [Ε'] τὸν μαρτυρικῶς ἀπαγ-
χονισθέντα.*

INCIPIT *Γρηγόριος Θεόφρων Πατριάρχης...*

[στὸ τέλος] ἀνώνυμον ἀντέγραφον *Γρηγόριος Φ. Ἀριστόβουλος.*

Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν δημοσιεύτηκε ποτὲ τὸ τετράστιχο. Οἱ δυνατότητες ἐλέγχου εἶναι περιορισμένες καθὼς εἶναι ἀνώνυμο καὶ ἀχρονολόγητο. Γρηγόριος εἶναι ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ Ἀριστόβουλου, γεννημένος τὸ 1858. Γνωρίζουμε ὅτι πεθαίνει τὸ 1875. Ἡ χρονιά αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἓνα *terminus ante*. Ἀκόμα, ἡ ἀνθολόγησις τοῦ κειμένου εἶναι δυνατόν νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴ χρονιά τῆς ἀνακομιδῆς τῶν ὁστῶν τοῦ Γρηγορίου Ε', τὸ 1871, ἢ τὴν ἐπόμενη, τῶν ἀποκαλυπτηρίων τοῦ ἀνδριάντα του στὸ κτίριο τοῦ Πανεπιστημίου. Παράλληλα, ξανατυπώνεται στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ ἐπιτάφιος λόγος ποὺ ἐκφώνησε τὸ 1821, στὴν Ὀδησσό, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος.

III

Συνοψίζοντας, θά λέγαμε ότι, εϊδολογικά, ἀπὸ τὰ εἴκοσι πέντε κείμενα πού σταχυολογοῦνται στὴν συναγωγή, ὁκτὼ εἶναι λόγοι ρητορικοί, δεκατρία ἐπιστολὲς καὶ ἐπιγράμματα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τρία εἶναι δοκίμια θεολογικοῦ περιεχομένου. Τὸ τελευταῖο κείμενο, μεταγενέστερο, δὲν συνυπολογίστηκε· δὲν ἀπευθύνεται στὸν σπουδαστὴ τῆς Χάλκης τοῦ 1853-1856, ἀλλὰ μεταγγίζει στὴν ἐπόμενη γενιά, με ἀπόλυτη συνέπεια, τὰ νάματα μιᾶς παιδείας πού ἀποκτήθηκε στὸ περιβάλλον τῆς Χάλκης. Οἱ ἀναλογίες αὐτές, ἡ ποσοτικὴ ὑπεροχὴ τῶν ρητορικῶν λόγων ἔρχεται σὲ ἀντιστοιχία με τοὺς διδασκαλικοὺς προσανατολισμοὺς τῆς ἴδιας τῆς σχολῆς: ἡ ἀποστήθιση, ἡ σύνθεση καὶ ἡ ἀνάλυση κειμένων στάθηκαν τὰ κύρια γυμνάσματα στὰ ὁποῖα ὑποβάλλονταν οἱ μαθητές¹⁰². Δὲν ἦταν μόνον ἡ γνώση πού ἐπρεπε νὰ ἐνσταλαχθεῖ στοὺς ἱεροσπουδαστές, ἀλλὰ καὶ νὰ διδασχεῖ ὁ τρόπος πού ἡ γνώση αὐτὴ θά διαδιδόταν στοὺς λαοὺς τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς βαλκανικῆς. Βασικὸς προσανατολισμὸς τῆς σχολῆς στάθηκε ἡ ἀγωγή τοῦ λόγου γιὰ τὴν διάπλαση ἱκανῶν ἱεροκηρύκων.

Προσδιορίζοντας τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου θά λέγαμε ὅτι, σ' ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο, συλλέγει τὰ στερεότυπα πάνω στὰ ὁποῖα θά ἐφαρμοστεῖ ἡ ρητορικὴ ἐξάσκηση. Κι ἂν θέλαμε νὰ δώσουμε ἓνα ἀποθετικὸ ὄρισμό του, θά διαπιστώναμε ὅτι χαρακτηριστικὸ τῆς συναγωγῆς εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ προσωπικοῦ τόνου· βρισκόμαστε στὰ μέσα τοῦ ρομαντικοῦ αἰῶνα, ἀλλὰ θά ἦταν λάθος νὰ προσμένουμε τὸ ἀνάλογο κλίμα. Τὰ κείμενα πού συγκεντρώθηκαν ἐδῶ, ὄχι μόνον δὲν συνιστοῦν ἀτομικοῦ στοχασμοῦ ἀποκυήματα, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐλεύθερης προαίρεσης ἐπιλογὲς εἶναι.

Τὸ γεγονός ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα ἀναπαράγονται σὲ πολλαπλὰ ἀντίτυπα χειρόγραφα πού κυκλοφοροῦν στὴν σχολή, ἀνάμεσα στοὺς μαθητές, αἶρει τὴν μοναδικότητα τοῦ ἴδιου τοῦ τετραδίου ἀλλὰ καὶ τῶν κειμένων, ἐνισχύοντας τὴν ἄποψη ὅτι ἡ συναγωγὴ ἀποσκοποῦσε σὲ κάποιου τύπου συλλογικὴ ἐπεξεργασία –ἐνα ἐργαλεῖο προορισμένο καὶ γιὰ ὁμαδικὴ χρῆση– σκέψη πού μπορεῖ νὰ ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ πρακτικὲς πού ἴσχυαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σχολῆς: «Υἱήρχεν ἐν τῇ σχολῇ εἰδὸς τι συλλόγου φιλολογικοῦ, σκοποῦντος τὴν διὰ κοινῆς συμπράξεως καὶ ἀμίλλης ἐξάσκησιν τῶν μαθητῶν περὶ τε τὸ γράφειν καὶ τὸ λέγειν ἐπὶ ὑποθέσεων θεολογικῶν καὶ φιλολογικῶν. Ὁ σύλλογος συνεκροτεῖτο ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνωτέρων τάξεων ὀνομάσθη δὲ Φωτιάς χορεία εἰς ἔνδειξιν τῆς πρὸς τὸ θεῖον Φώτιον ἰδίως ἐποφειλομένης εὐλαβείας ... ἀλλὰ καὶ ὥς πρῶτι-

102. Βλ. σχετικὰ *Κανονισμός*, δ.π., 1853, Ζ', σ. 17-18 καὶ Ι', σ. 19.

στον κτήτορα τῆς κατὰ τὴν Χάλκην ἱερᾶς ταύτης μονῆς τῆς ἁγίας Τρι-
άδος ἐξ ἐπισήμου παραδόσεως μαρτυρούμενον»¹⁰³.

Οἱ τάσεις ἀνασύνταξης ποὺ διαγράφονται στὰ μετεπαναστατικά χρόνια, τάσεις ἐπαναπροσδιορισμοῦ τοῦ αὐτόχθονου καὶ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ, καθὼς καὶ τὰ νέα δεδομένα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὸν ἀγῶνα καὶ τὰ ἀποτε-
λέσματά του, θὰ κινητοποιήσουν τὸ συλλογικὸ σῶμα ποὺ προβάλλει νέα
αἰτήματα καὶ συνθήματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα θὰ εἶναι καὶ ἐκεῖνο τῆς σύ-
στασης ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων. Ἡ ἐπίλυση τῶν ζητημάτων σὲ πολιτικὸ
ἐπίπεδο θὰ περάσει μέσα ἀπὸ παράλληλες προσπάθειες διατύπωσης, ὀρ-
γάνωσης καὶ διάδοσης τῆς ἰδεολογίας του· συνειδητοποιεῖται, λοιπόν, ἡ
ἀνάγκη σύστασης πανεπιστημιακῶν σχολῶν ὧν τῶν βαθμίδων καὶ ἀξι-
ολογεῖται ὁ ρόλος τους. Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού, στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ σχημα-
τισμὸ τοῦ γένους σὲ ἐκεῖνον τοῦ ἔθνους, τὸ νεοῖδρυμένο κράτος θὰ θέσει
καὶ τὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα γιὰ τὴν ταυτότητά του καὶ τὴν ἐπιβίωσή
του.

Τὸ ζήτημα τῆς ἐξάπλωσης στὴν Ἀνατολὴ –ὁ προορισμὸς τοῦ ἑλληνι-
σμοῦ νὰ φωτίσει καὶ διὰ τοῦ φωτισμοῦ νὰ κυριαρχήσει– εἶναι τὸ κλίμα
μέσα στὸ ὁποῖο θὰ κυοφορηθεῖ καὶ ἡ ἰδέα γιὰ τὴν ἀνάγκη ἱδρύσεως θεολο-
γικῆς σχολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη¹⁰⁴. Βέβαια, ἡ χρονικὴ σύμπτωση
τῆς ἐπίσημης διατύπωσης τῆς μεγάλης ἰδέας ἀπὸ τὸν Κωλέττη στὴν ἑλ-
ληνικὴ βουλὴ τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1844, δὲν ἀποκαλύπτει καμιά σχέση

103. Α. Μέξης, *ὁ.π.*, σ. 77. Ἀπ' ὅ,τι ἀναφέρει ὁ Μέξης, *ὁ.π.*, σ. 78, δὲν ἔχουν
ἐντοπισθεῖ κώδικες πρακτικῶν ἢ διατριβῶν τῆς Φωτιάδος χορείας, ἐπομένως δὲν
ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ χειρόγραφο λειτούργησε μέσα στὴν ὁμάδα αὐτήν. Πάντως
στὰ χρόνια 1853-1856 ποὺ ἀντιγράφονται τὰ κείμενα ἀντιστοιχοῦν καὶ οἱ τρεῖς
τελευταῖες χρονιὲς σπουδῶν τοῦ Ἀριστοβόλου – πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν ἐπιβεβαι-
ώνει ἀλλὰ νομιμοποιεῖ τὴν διατύπωση μιᾶς ἀνάλογης σκέψης.

104. Τὸ κλίμα αὐτὸ ἐκφράζει μὲ ἐνάργεια, ἀπὸ τὸ 1835 κιόλας, ὁ Μισαήλ Ἀπο-
στολίδης, παρομοιάζοντας τὸ ἔργο τοῦ Ὁθωνα μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἀλέξανδρου Μακε-
δόνα: «ὅταν ὁμως τὸν βλέπομεν εἰς τὴν Βακτριανὴν εἰς τὸ κέντρον τῆς συναθροί-
ζοντα ὀγδοήκοντα χιλιάδας παιδων, καὶ χορηγοῦντα εἰς αὐτοὺς τὰ μέσα διὰ νὰ
διδάσκωνται τὰ ἑλληνικά γράμματα, τότε βλέπομεν εἰς αὐτὸν τὸν μέγα βασιλέα
καὶ μέγα ἄνθρωπον, διότι συνέλαβε τὴν ὄντως μεγάλην καὶ ὑψηλὴν ἰδέαν νὰ ἐξ-
ελληνίσῃ τὴν Ἀσίαν, ὃ ἐστὶ νὰ φωτίσει τὴν ἀνθρωπότητα». Αὐτά, στὴν ἐπίσημη
τελετὴ τῆς ἐγκαθίδρυσης θεολογικῆς σχολῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Βλ.
Μισαήλ Ἀποστολίδης, *Λογίδριον ἐκφωνηθὲν εἰς τὴν ἡμέραν τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ*
Πανεπιστημίου τοῦ Ὁθωνος, Ἀθήνα 1837, σ. 12.

αίτιακή με την ίδρυση της Χάλκης ή την πρώτη –αδιέξοδη– απόπειρα σύστασης σχολῆς στὰ Ἱεροσόλυμα. Ἐχει προϋπάρξει ἡ συγκρότηση μιᾶς ἀλυσίδας θεολογικῶν σχολείων αὐτόνομων ἢ ἐνσωματωμένων σὲ πανεπιστημιακοὺς ὀργανισμοὺς· πρῶιμα ἀκόμα, στὰ Ἐπτάνησα, μετὰ τὴν Ἴονιο Ἀκαδημία, τὸ 1824, καὶ ὕστερα, στὸν ἐλλαδικὸ ὠρό, μετὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ 1837, ἀλλὰ καὶ τῆς Ριζαρείου, τὸ 1844· τὴν ἴδια χρονία δυὸ αὐτοτελεῖς θεολογικοὶ ὀργανισμοὶ στίς δυό, πιά, πρωτεῦουσες.

Ἡ διαδοχικὴ συμμετοχὴ στίς κινήσεις αὐτὲς φυσιγνωμιῶν ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος, ὁ Μισαήλ Ἀποστολίδης ἢ ἀκόμα κι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Οἰκονόμος, ποὺ ἀργότερα θὰ βρεθοῦν ἐμπνευστὲς καὶ στυλοβάτες τοῦ ἐγχειρήματος τῆς Χάλκης, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐμβέλειας τῶν προθέσεων. Μέσα στὴν ἱστορικὴ αὐτὴ χοάνη ὁ Τυπάλδος καίρια θὰ συλλάβει τὴ συνέχεια καὶ τὸ εὖρος ποὺ θὰ προσλάβει στὰ χρόνια του τὸ δίκτυο τῶν νεοπαγῶν ἰδρυμάτων. Τὸ 1844, στὸν ἐναρκτήριο λόγο του στὴ Χάλκη, ἐκφράζει μιὰ συνείδηση ποὺ βλέπει τὴ συνοχὴ τῶν γεωγραφικὰ ἐγκατεσπαρμένων ἐστίων, ἐντάσσοντας τὸ φαινόμενο στὰ πλαίσια μιᾶς ἐνιαίας, πανορθόδοξης κοινότητος¹⁰⁵.

Ἡ συγκρότηση ἐνὸς θεολογικοῦ ὀργανισμοῦ ὅπως ἡ Χάλκη, στὴν ἐποχὴ ἐνὸς ἀνερχόμενου κληρικαλισμοῦ, διερμηνεύει ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ τὴν ἀνάγκη τοῦ πατριαρχείου καθὼς καὶ τῶν ἐλλαδικῶν, νὰ ἐξαπολυθεῖ ἓνα ἀντίπαλο δέος στὴ δρᾶση τῶν κάθε μορφῆς ἑτεροδόξων, κίνηση ποὺ ἔρχεται νὰ συνδράμει τὸ κύριο ἐθνικὸ ζήτημα τῆς ἐπιβεβαίωσης μιᾶς ὀρθόδοξης ταυτότητας τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ἡ παρουσία τῶν προτεσταντῶν στὰ μέρη τῆς ἀνατολῆς καὶ ἡ διάδοση τῶν ἰδεῶν τους μετὰ τὴν δρᾶση τῶν μισιοναρίων, παράλληλα μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ θεοσεβισμοῦ, θεωρήθηκαν λόγοι ἐπαρκεῖς¹⁰⁶ γιὰ τὴν σύμπληξη ἐνὸς πόλου συσπείρωσης τῶν ὀρθοδό-

105. Μέξης, *ὁ.π.*, σ. 45 (ἀναδημοσιεύει τὸν λόγο τοῦ Τυπάλδου) καὶ πβ. στὴν «Συλλογὴ», φ. 27-28.

106. «Τὴν περὶ συστάσεως ἐδικῆς θεολογικῆς σχολῆς ἰδέαν συνέλαβε πρῶτος καὶ ἐφήρμοσεν ἐν μέρει ἡ Α.Θ.Π. ὁ κ. Γρηγόριος ἐπὶ τῆς πρώτης αὐτοῦ εὐκλεοῦς πατριαρχείας, ὅτε, καθ' ἡμέραν ἐπιστρεφόντων τῶν ἐκ τῆς Καίρειου ἀντιχρίστου Σχολῆς ἐν οἷς καὶ τινες ἱερωμένοι, ἐκρίθη ἐπάναγκες τὸ ἐξαγνίσαι αὐτοὺς διὰ τῶν ναμάτων τῆς ὑγιεστάτης ὀρθοδόξου διδασκαλίας ἐφ' ᾧ καὶ διωρίσθη ἐν ἔτει 1839 ὁ Ἰμβριος Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός, ἵνα διδάσκῃ ἐν τῇ καταντικρὺ τῶν πατριαρχείων κειμένη οἰκίᾳ (ἐνθα νῦν ἡ Μεγάλῃ Σχολῇ) τὰ θεολογικὰ μαθήματα τοὺς τε ἀπὸ Καίρου διασωθέντας καὶ τοὺς τῶν ἐνδημούντων ἀγίων ἀρχιερέων ἱεροδιακόνους» (ἄρθρο ἀνυπόγραφο, «Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Δημοσίᾳ Ἐκπαίδευσις», *Ἡμερολόγιον Χρόνος*, περίοδος Β', ἐπετηρὶς *Νεολόγου* τοῦ ἔτους 1871, Α', Κωνσταντινούπολι 1870, σ. 38-39 ὑποσ.)· «ἡ παρ' ἡμῖν παντελὴς ἑλλειψις ἱερατι-

ζων, πού στόχο του είχε νά προπαρασκευάσει «στρατιῶτες»¹⁰⁷, ιεροκήρυκες πού θά συντελοῦσαν στήν ἀνάσχεση τῶν αἰρετικῶν ρευμάτων. Οἱ κινήσεις αὐτὲς υποθάλλονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πατριαρχεῖο: τῆς ἱδρύσεως τῆς Χάλκης προηγήθηκε ἓνα κενό, ἢ μᾶλλον μιὰ προσπάθεια πού δὲν τελεσφόρησε. Ἡ σχολὴ πού κλήθηκε νά διευθύνει στὸ Φανάρι κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῆς ἐκκλησίας ὁ Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός¹⁰⁸, μὲ τὴν ἐνιαύσια διάρκειά της ἴσως νά δίνει τὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων πού παρείχε ἡ στιγμή καὶ ὁ χρόνος, τὸν χαμηλὸ βαθμὸ ἐπάρκειας τῶν διαθέσιμων δυνάμεων. Ὅμως, στίς ζυμώσεις πού θά προετοιμάσουν τὴν σύσταση τῆς Χάλκης ἀλλὰ καὶ τὴν μετέπειτα λειτουργία της θά πρυτανεύσει ἓνα

κὼν προκαταρκτικῶν Σχολείων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπὸ τῶν ἄλλων Σχολείων ... ἄρσις παντὸς ἱεροῦ μαθήματος μετὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ '21 προὐκάλεσε τὴν ἀνάγκη τῆς ἱδρύσεως τῆς ἱερᾶς ταύτης σχολῆς ... εἶναι ἱστορικὴ ἀλήθεια ὅτι αἱ κυκλοφορήσασαι τότε ἐπαναστατικαὶ ἰδέαι σὺν τοῖς ἄλλοις ἐκλόνησαν καὶ τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν ἀνθρώπων» (Χρ. Γ. Καλωταῖος, *Παρατηρήσεις ἀπαραίτητοι περὶ τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς*, Ἀθήνα 1864, σ. 9).

107. «...τῆς ἐν Χάλκῃ δὲ Θεολογικῆς Σχολῆς ἱδρυθεῖσης τῷ 1844, τὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου εὗρε δοκίμους στρατιώτας ἐν γνώσει μὲν τῆς ἱερᾶς ταύτης ἀποστολῆς κηρύττοντας» (Μ. Ι. Γεδεών, «Τὸ κήρυγμα...», ὁ.π., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Η', 25, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 203). Τὴν ἴδιαν ἐκφραση χρησιμοποιεῖ καὶ ἀργότερα ὁ Α. Μέξης, ὁ.π., σ. 21. Στὸ κλίμα μιᾶς πολεμικῆς ὁρολογίας θά κινηθεῖ καὶ ἀργότερα τὸ περιοδικὸ ἐνὸς συλλόγου ἀθηναϊκοῦ, ἐκκλησιαστικῶν κύκλων: «ἡμεῖς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐκ τῆς σχολῆς ταύτης προσδοκῶμεν γενναίους τῆς ἐκκλησίας μας προμάχους» (*Ἀνάπλαις*, ΙΑ', ἀρ. 10, Ἀθήνα 1898, σ. 79). Τὴν ἐπόμενη χρονιά ἓνας ιεροκήρυκας ἀπὸ τὴν Πάτρα θά διατυπώσῃ μὲ διαύγεια τὴν ἄποψη αὐτή: «...Ἡ ἐν Χάλκῃ Θεολογικὴ σχολὴ εἶναι ὁμολογουμένως τὸ σέμνωμα τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Εἶναι ὁ Δούρειος, ὡς εἰπεῖν, ἐκεῖνος ἵππος ἐξ οὗ κατ' ἔτος ἐξέρχονται γενναῖοι στρατιῶται καὶ ὀπλιτοπάλαι τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας ἥτις, εἴπερ ποτὲ, πολεμεῖται δεινῶς ἀπὸ ὁμοδόξων καὶ ἀλλοδόξων» (Πολύκαρπος Ι. Συνοδινός, «Ἡ ἐν Χάλκῃ Θεολογικὴ Σχολὴ καὶ νέος Διευθυντῆς τῆς αὐτῆς», *Ἀνάπλαις*, ΙΒ', ἀρ. 93, Ἀθήνα 1899, σ. 325).

108. Μὲ ἀπόφαση τοῦ Γρηγορίου ΣΤ' ἀνατίθεται ἡ σχολαρχία στὸν Κουτλουμουσιανό· βλ. σχετικὰ Γερμανὸς Γρηγοράς, *Ἡ ἐν Χάλκῃ*, ὁ.π., 1907, σ. 22, καὶ Γερμανὸς Στρηνόπουλος, *Ἡ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ἱστορικαὶ συμβολαί*, ἀνάτυπο ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, τ. 532-533, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 20, καὶ ἰδίως, Σάρδων Γερμανός, «Ἰδρυσις Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν τῇ Χαλκίδι», *Ὁρθόδοξια*, ΣΤ', Κωνσταντινούπολη 1931, σ. 632-3, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἐνέργειες γιὰ σύσταση σχολῆς ἐπιτεπύδονται τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1839, μὲ ἔγγραφο τοῦ Γρηγορίου ΣΤ', ὅταν οἱ μαθητὲς τοῦ σχολείου τοῦ Καίρη ἀποφοιτοῦν καὶ ἀρχίζουν νά ζητοῦν διδασκαλικὰς θέσεις.

πνεῦμα διεύρυνσης τῶν μελῶν πού θά ἐπωμιστοῦν τήν προσπάθεια. Ἡ στελέχωσή της ὄχι μόνον δέν θά στηριχθεῖ ἀποκλειστικά σέ ἰθαγενεῖς δυνάμεις ἀλλά, ἀντίστροφα, ἡ ἱερὰ σύνοδος θά γυρέψει νά βρεῖ τὸ ἐρεῖσμα στὴν βοήθεια τῶν ἐλλαδικῶν¹⁰⁹. Οἱ ἐνέργειες πού προωθοῦν τὴν ὑπόθεση ἐκπορεύονται ἀπὸ τὴν νέα πρωτεύουσα πού ἀποτελεῖ τώρα τὸν πόλο ἑλξης, πράγμα πού μὲ τὴ συρροή ἑνὸς μεγάλου τμήματος ἑτεροχθόνων θά προκαλέσει τὶς ἔντονες ἀνησυχίες ἐκείνων πού μπροστά στίς νέες πραγματικότητες ἐβλεπαν τὴν ὑποτίμηση τῆς βασιλεύουσας ὡς ἐκπτώση ἑνὸς ἰδανικοῦ¹¹⁰

109. Ὄταν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1840 ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος καλεῖται ἀπὸ τοὺς κωνσταντινουπολίτες νά ὑποδείξει καθηγητὴ γιὰ τὴν Ἐμπορικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, δίνει ἀπάντηση ἐνδεικτικῆς τῆς μετατόπισης τοῦ κέντρου ἀπὸ τὴ βασιλεύουσα στὴ νέα πρωτεύουσα: «καλοὶ ἀγαθοὶ οἱ ἐν τοῖς ἐνταῦθα σχολείοις καὶ τοῖς γυμνασίοις Διδάσκαλοι, ἀλλ' οὗτοι πάντες προτιμῶσι τὴν ἔλευθέραν Ἑλλάδα» (ἐπιστολὴ τοῦ Μεγάλου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων πρὸς τὸν Ζ. Ζαχάρωφ, στό: Σεβαστοπούλειος Ἀγὼν Κωνσταντινουπόλεως, Ἐκθεσις τῆς Ἀγωνοδίκου Ἐπιτροπείας ὑπὸ Β. Α. Μυστακίδου, Κωνσταντινούπολη 1912, σ. 33, καὶ Δ. Σ. Μπαλάνος, Ἀνέκδοτοι Ἐπιστολαὶ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Πραγματεῖται Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ε', ἀρ. 11, Ἀθήνα 1936, σ. 3-4). Ἀλλωστε, καὶ ἡ ἴδια ἡ ἴδρυση τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, μετὰ μία τετραετία, ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Τὸ 1858, σὲ ἀνώνυμα παρουσιασμένη βιβλιοκρισία τῆς Πανδώρας γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σιβίνη, ὁ Οἰκονόμος ἀναφέρεται ρητὰ ὡς θεμελιωτῆς ἢ ἀνακαινιστῆς «σχολῆς ἀποβλεπούσης τὴν πρὸς τὴν πολιτείαν θέσιν τῆς ἐκκλησίας» (Πανδώρα, Θ', τ. 201, σ. 222): ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, σὲ κείμενο ὅπου, ἐνὸς ἐξαιρέται ἡ προσωπικότητα τοῦ Τυπάλδου, θεωρεῖται ἀδιαμφισβήτητο ὅτι συστάθηκε χάρις στὴν πρωτοβουλία τοῦ Οἰκονόμου (Χρ. Γ. Καλωταῖος, ὁ.π., Ἀθήνα 1865, σ. 9 ὑποσ. β). Ἡ θεμελίωση τῆς Χάλκης ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο ἐγγράφεται ἀκόμα καὶ συμβολικά στό χῶρο, στό ἴδιο τὸ οἰκοδόμημα: ἐγγράμματα σὲ μάρμαρο, ἐντοιχισμένα στὴ Β. καὶ Ν. πλευρά, δυὸ δικά του ἑμμετρα ἐπιγράμματα πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς μονῆς τῆς Ἀγίας Τριάδας (Μέξης, ὁ.π., σ. 38-39). Σ' ἐκεῖνον πάλι θά ἐναποθεθεῖ κατὰ καιροὺς καὶ ἡ ἐπ'ἀνδρωσὶ τῆς θεολογικῆς σχολῆς μὲ τὸ ἀρμόδιο διδασκαλικὸ προσωπικὸ. Τέλος, ὁ Οἰκονόμος φροντίζει νά κληροδοτηθεῖ μετὰ τὸ θάνατό του ἓνα ποσὸ τῆς περιουσίας του στὴν θεολογικὴ σχολή (βλ. Κ. Σιβίνης, Ὑπόμνημα, ὁ.π., 1857, σ. 39).

110. Ξεδιαλέγω μιά ἀπὸ τὶς ἀμπολλες μαρτυρίες πού ἐκφράζουν αὐτὴ τὴ στάση: εἶναι σύγχρονη τοῦ χειρογράφου καὶ προέρχεται ἀπὸ σμυρνιὸ λόγιό, μαθητὴ κι αὐτὸν τοῦ Οἰκονόμου, τὸν Ἰκέσιο Λάτρη, ὁ ὁποῖος τὸ 1855 ἐμμένει: «σήμερον ἡ Ἑλλάς ἐλευθερωμένη ἅπασα καὶ ἔχουσα τὴν φυσικὴν αὐτῆς καὶ ἀναγκαιοτάτην πρωτεύουσαν τὸ πολυπαθὲς Βυζάντιον» ... «τοῦ λοιποῦ οἱ Ἕλληνες μοναρχούμενοι ἔχουσι μίαν κοινὴν γλῶσσαν, ἓν κοινὸν πολίτευμα, μίαν κοινὴν μεγάλην πα-

Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους καὶ ἡ ἱδρυση τῆς θεολογικῆς σχολῆς τῆς Χάλκης ἐναποτέθηκε στὴν πρωτοβουλία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Ταγὸς τῆς πλέον συντηρητικῆς μερίδας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, βρίσκεται ἐγκατεστημένος ἀπὸ τὸ 1834 στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀποτελεῖ τὸν κεντρικὸ ἰστὸ γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ ὀργανωθοῦν οἱ ἐνέργειες ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν προάσπιση τῆς ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκουμενικῆς ἰδεολογίας παράλληλα, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐπιβουλές, ἀπὸ τὴν ὁποία στάση μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀπειλοῦσε τὴν συνοχὴ τοῦ ποιμνίου. Ἡ ἱδρυση τῆς Χάλκης, γιὰ τοὺς πρωτεργάτες της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ἱστορικούς, ἐντάσσεται στὰ πλαίσια μιᾶς ἀμυντικῆς ἐκδοχῆς τῆς στάσης αὐτῆς· ἡ ἀλλη, ἐπιθετικὸ χαρακτῆρα, ἀποβλέπει στὴν ἄμεση καταδίωξη καὶ καταδίκη τόσο τῶν ἰδίων τῶν ἐτερόδοξων κινήματων ὅσο καὶ τῶν φυσικῶν φορέων τους. Ἡ ἰδεολογικὴ σκευὴ τῶν ἱεροσπουδαστῶν τῆς Χάλκης ἀνταποκρίνεται σ' αὐτὴν τῇ διάκριση, κυμαίνεται στὸ ἀνάλογο φάσμα· θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀναγνώσει τὰ κείμενα αὐτῆς τῆς συναγωγῆς μέσα ἀπὸ ἓνα τέτοιο πρίσμα: τὰ ἀνθολογούμενα χωρία συνεισφέρουν στὴν ἰδεολογικὴ κατάρτιση τῶν σπουδαστῶν, ἀποτελοῦν τὸ δυνητικὸ τους ὅπλοστᾶσιον· κείμενα θεωρητικὰ, οἰκοδομοῦν τὴν πίστη τῶν «ἱερωμένων τε καὶ ἱερωθησομένων»¹¹¹ τροφίμων τῆς Σχολῆς. Ὁ στόχος εἶναι νὰ ἀντιμετωπιστοῦν μὲ ἐπάρκεια τὰ δυτικὰ δόγματα: αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ὑψηλὴ ποιότητα θεολογικῆς γνώσης ποὺ ἀντανεκλᾶται στὸ χειρόγραφο καθὼς καὶ τοὺς ὀρισμένους κοινοὺς τόπους γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους στρέφεται τὸ περιεχόμενό του: τὸ ζήτημα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος, τὸ σχίσμα, τὸ σύμβολο τῆς πίστεως.

Κοντὰ στὸν Οἰκονόμο θὰ κινήθῃ ἓνας ὁλόκληρος κόσμος· τὰ ὀνόματα πολλῶν ἀπὸ αὐτοὺς μᾶς παραπέμπουν ἄμεσα ὄχι μόνον στὸ περιβάλλον τῆς σχολῆς ἀλλὰ καὶ στὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο· πρόσωπα ποὺ ζοῦν ἀκριβῶς τὰ χρόνια ποὺ συντάσσεται ἡ εἰσαγωγή καὶ μετέχουν σὲ δραστηριότητες

τρίδα τὴν ἐθνικὴν, τηροῦσαν ἐν μέσῳ αὐτῆς τὸ Βυζάντιον, πρωτεύουσαν φυσικῇ, ὀχυρὰν, σωτήριον, ὥραιαν, ὠφελιμοτάτην καὶ πρὸς αὐτοὺς καὶ τὰ λοιπὰ ἔθνη· καὶ ἀκόμα: «ὁ Βόσπορος, συνέχων ... τὴν Εὐρωπαϊάν καὶ τὴν Ἀσιανὴν Ἑλλάδα, γίνεται πρώτη καὶ κυρία λαβὴ τοῦ ὅλου Ἑλληνικοῦ. Ὁ κατέχων τὸ Βυζάντιον κατέχει τὸ Ἑλληνικόν» (Εὐθύφρων [= Ἰκέσιος Λάτρης], *Πανελληνίς*, Ἑρμούπολη 1855, σ. ιγ', κη', λε'). Τὴν διαχρονικὴ περιπέτεια τῶν ἰδεῶν αὐτῶν παρουσιάζει συνοπτικὰ ὁ Π. Κιτρομηλίδης, *Τὸ Ἑλληνικὸ κράτος ὡς ἐθνικὸ κέντρο, ἀνάπτυο ἀπὸ τὸ βιβλίον Ἑλλητισμός-ἐλληνικότητα, ἰδεολογικοὶ καὶ βιωματικοὶ ἄξονες τῆς νεο-ελληνικῆς κοινωνίας*, Ἀθήνα 1983, σ. 143-164.

111. Σιγγιλιώδες γράμμα Γερμανοῦ Δ', 'Ιούλιος αὐμγ' (ἀναδημοσιεύει ὁ 'Ἀποστολὸς Μέξης, ὁ.π., σ. 27).

που ἐγγράφονται σὲ ὁμοιότητες πρὸς τοῦ Οἰκονόμου κατευθύνσεις. Ἐκεῖνος, μαζί μὲ τὸν Μισαήλ Ἀποστολίδη καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Τυπάλδο –ὀνόματα που καὶ ποσοτικά ὑπερτεροῦν μέσα στὸ χειρόγραφο– θὰ ἀποτελέσουν, ὡς σχῆμα τριαδικὸ ἢ καὶ μεμονωμένοι, τοὺς συνειδητοὺς φορεῖς προσπαθειῶν ὅσων ἐκδηλώθηκαν στὰ πλαίσια τῆς ἐκκλησίας: εἴτε ὡς κύριοι πρωταγωνιστὲς «στὴ λύση τοῦ δράματος τῆς ἑλλαδικῆς αὐτοκεφαλίας»¹¹², εἴτε ὡς λόγιοι στρατευμένοι στὴν ὑπόθεση τῆς συγκρότησης θεολογικῶν σχολῶν στὸν ἑλλαδικὸ καὶ ἑξωελλαδικὸ χῶρο, εἴτε ὡς μαχητὲς που ἀποδύθηκαν στὸν κατὰ τῶν ἑτεροδόξων ἀγῶνα μέσα σ' ἓνα διαρκῶς σκληρυνόμενο συντηρητικὸ πνεῦμα, ιδιαίτερα οἱ δύο πρῶτοι. Ἡ σχέση τῶν τριῶν μεταξύ τους μαρτυρεῖ στενὴ πνευματικὴ συγγένεια ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Γεδεὼν μᾶς παραδίδει ἀναφερόμενος στὸν πατριάρχη Κωνστάντιο Α', σημειῶναι:

«Οἱ πρόκριτοι καὶ οἱ λογάδες τοῦ Γένους κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, κυρίως δὲ οἱ κατοικοῦντες ἐν Φαναρίῳ, καθ' ἑβδομάδα, τοῦλάχιστον ἀπαξ, ἐπεσκέπτοντο αὐτόν, μανθάνοντες καὶ πολλὰ περὶ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ τοπογραφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνίστε δὲ αἱ παρὰ τῷ Κωνσταντίνῳ συναναστροφαὶ προσελάμβανον χαρακτηρὰ θεολογικοῦ ἰνστιτούτου ... πρὸ ἱκανῶν ἡδὴ ἐτῶν, ὁ μακαρίτης ἱατρός Ἀθανάσιος Ἡρώφίλος, ἀπελθὼν εἰς Ἀντιγόνου (νῆσον) πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ αἰοιδίμου πατριάρχου ἐμακάρισεν αὐτόν, διότι εὗρεν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Κωνσταντίου τετράδα θεηγόρων ἀνδρῶν, σύλλογον ἱερὸν ἐκ τῶν εἰς ἄκρον σοφίας ἑλληλακόντων, αὐτὸν δὴ τὸν Κωνστάντιον, δύο ὁμωνύμους αὐτῷ τὸν αἰοιδιμον Κωνσταντῖνον μέγαν Οἰκονόμον τὸν ἐξ Οἰκονόμων, τὸν εἰς τὴν Θεολογικὴν ἐν Χάλκῃ τοῦ Γένους σχολὴν πάνυ εὐκλεῶς ἐπὶ πολλὰ ἔτη διευθύναντα ἀρχιδιδάσκαλον σεβασμιώτατον Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνον Τυπάλδον, καὶ τὸν τότε ἀρχιμανδρίτην, εἰτα μητροπολίτην Ἀθηνῶν Μισαήλ Ἀποστολίδην. Ἡ ἱερὰ αὕτη τετράς, τὰ σεπτὰ ταῦτα τῆς τε θύραθεν καὶ τῆς ἔσω σοφίας δοχεῖα ἤρξατο τότε θεηγορεῖν, εἰς τὰ βάθη τοῦ ἀχανοῦς τῆς θεολογίας πελάγους εἰσδύοντες»¹¹³.

Πίσω ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτὰ διαπλέκονται πολλαπλὲς σχέσεις: ὁρισμέ-
νες ἀπὸ αὐτὲς ἐκτείνονται μέσα στὸ χρόνο διατηρώντας τὸ ιδιαίτερο βά-

112. Γιά τὴ δράση τους, πολὺ συνοπτικά, βλ. Γ. Μεταλληνός, *Ἑλλαδικοῦ Αὐτοκεφάλου παρελπίμενα*, Ἀθήνα 1983, σ. 241 (Συμπεράσματα).

113. Μ. Γεδεὼν, *Μνεία*, δ.π., 1934, σ. 152, καὶ ὁ ἴδιος, *Ἱστορία*, δ.π., 1939, σ. 378-379.

ρος τους – είναι οι σχέσεις δασκάλου πρὸς μαθητή: ὁ Τανταλίδης ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Μισαήλ Ἀποστολίδη ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀποστολίδης μαθητὴς τοῦ Οἰκονόμου· ὁ Τανταλίδης, μὲ τὴ σειρά του, οἰκοδιδάσκαλος στὸ γιό τοῦ Στέφανου Καραθεοδωρῆ ἀλλὰ καὶ μαθητὴς, ὁ ἴδιος, τοῦ Καίρη, συγχρόνως, ὁμως, «συνεργάτης ἀκάματος»¹¹⁴ τοῦ Οἰκονόμου στὸν κατὰ τῶν καίριστῶν ἀγώνα. Οἱ περισσότερες εἶναι σχέσεις ὑπαλληλίας – ὧν ὡς πρὸς τὸν Οἰκονόμο· ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἐμφανίζονται ὡς ἰσότητες: ὁ Οἰκονόμος σὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωσή του πρὸς τὸν Τυπάλδο τὸν ἀποκαλεῖ «πατέρα καὶ ἀδελφὸ ὁμόψυχο»¹¹⁵.

Στὴν προσπάθειά μας νὰ ὀρίσουμε τὸ ἰδεολογικὸ μήνυμα ποὺ ἀποδεδειγμένη ἢ συναγωγή, θὰ βλέπαμε δυὸ ἄξονες ἀναγωγῆς τοῦ ὕλικου: ὁ ἕνας ἀναφέρεται στὸν ἀγώνα κατὰ τῶν ἑτεροδόξων – κείμενα ποὺ ὑπηρετοῦν τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἄμεσα, δηλαδὴ κείμενα μὲ χροιά στηλιτευτική, ἢ, τὰ περισσότερα, παιδευτικῆς ὕφης, ποὺ ἀπὸ παράπλευρη κυκλοφορία θὰ φτάσουν στὸ στόχο.

Ὁ ἄλλος ἄξονας εἶναι ἐκεῖνος τοῦ «ρωσισμού»¹¹⁶ – ὁ ὅρος ἐπικάιρα πλασμένος τὸ 1854: θὰ παρουσιαστεῖ σὲ κάποια χωρία ποὺ ρητὰ δηλώνουν τὴν προέλευσή τους, τὴν ταυτότητά τους, μέσα στὸ ἀνθολόγιο, ἀλλὰ, πολὺ περισσότερο, ἐντοπίζεται σὲ ἕνα πνεῦμα ποὺ διαπνέει ὁλόκληρο τὸ χειρόγραφο. Οἱ τίτλοι δὲν καλύπτουν πάντα τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο: τὰ κείμενα συλλέγονται ἐνὸςω διαρκεῖ ὁ κριμαϊκὸς πόλεμος καὶ ἴσως αὐτὸ ὑπαγορεύει τὴν ὅλο καὶ ἀσφαλέστερη, γενικευτικὴ παρουσίασή τους.

Ἀνάμεσα σὲ ὅσους ἔβλεπαν τὴν λύση τοῦ προβλήματος διαδοχῆς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους στὴν ἀνασύστασή μιᾶς αὐτοκρατορίας μὲ ὀρθόδοξο ρώσο μονάρχη ἐπικεφαλῆς, ἄποψη ποὺ κατεξοχὴν ἐκπροσωπήθηκε ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο, θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ὁ Τυπάλδος. Στὴ γραμμὴ

114. Ὁ Τανταλίδης στὴν Εὐαγγελικὴ Σχολὴ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Καίρη. Τὸ 1840, ἀκολουθώντας τὴ γραμμὴ τοῦ Οἰκονόμου, στέλνει ἐπιστολὴ στὸν παλαιὸ του δάσκαλο, καλώντας τον νὰ ἐπιστρέψει στοὺς κόλπους τῆς ὀρθοδοξίας. Βλ. Μ. Παρηνίκας, *Βίος*, ὁ.π., σ. 19, καὶ ἀναδημοσίευση τῆς ἐπιστολῆς σ. 20-21.

115. Ὁ Οἰκονόμος ἀφιερώνει στὸν Τυπάλδο τὸν Α' τόμο τοῦ *Περὶ τῶν Ὁ' Ἐρμηνευτῶν* ἔργου του τοῦ 1844: «Τῷ Κωνσταντίνῳ Τυπάλδῳ ... πατρὶ καὶ ἀδελφῷ ὁμοψύχῳ». Τὴν πληροφορία δίνει ὁ Γ. Μεταλληνός, ὁ.π., Ἀθήνα 1983, σ. 196.

116. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ ὅρου βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ ἰδεολογικὴ ὑπόδομή», *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός*, Ἀθήνα 1983, σ. 403.

αὐτὴ κινήθηκε καὶ τὴν ἐποχὴ πού ἡγήθηκε τοῦ θεολογικοῦ φυτωρίου τῆς Χάλκης: ὁραματιστὴς μιᾶς ιδεολογίας τοῦ γένους τὴν ἐποχὴ πού ἐκείνη ἀρχίζει νὰ βρίσκεται σὲ ὑποχώρηση, δηλαδή τὴ στιγμή πού οἱ νέες ἱστορικὲς συζεύξεις πού πραγματοποιοῦνται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μὲ τὸ πάντρεμα τῶν ἀρχαίων μὲ τὸ χριστιανισμὸ ἀποκαθιστοῦν τὴν ἐνότητα τοῦ πολιτικὰ κατακερματισμένου ἑλληνισμοῦ, ὁ Τυπάλδος βρίσκεται προσδεμένος σὲ ἓνα σχῆμα παλαιό, πράγμα πού διαφαίνεται καὶ μέσα στὴ συλλογὴ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως πλευρὰ, φωτισμένος ὑπέρμαχος τοῦ θεσμοῦ τῶν πανεπιστημίων¹¹⁷, ἔχοντας συλλάβει ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὸν ὀργανικὸ ρόλο πού εἶχε νὰ διαδραματίσει ὁ λόγιος μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο¹¹⁸, μετέφερε στοὺς μαθητὲς του ἓνα πνεῦμα ἀκμαῖο, πού ἀντιστρατευόταν τὴν ἀντίληψη τῆς αὐτάρκειας τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου· ἡ ἀναστροφή του μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ κληρονομιά, ἡ γλωσσομάθειά του, ἴσως-ἴσως καὶ τὸ κοραϊκὸ του παρελθόν, τὸν διαφοροποιοῦσαν, τοποθετώντας τον στοὺς ἀντίποδες μιᾶς ιδεολογίας συντήρησης πού βρισκόταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια σὲ ἔξαρση στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους, καὶ πού δήλωνε γεννικότερες τροπές.

Αὐτὸς περὶπου εἶναι ὁ κόσμος πού ἀντανακλᾶται μέσα στὸ ἐγκόλπιό τοῦ Φίλιππου Ἀριστόβουλου. Συντίθεται ἀπὸ στοιχεῖα ἀρχαῖα, ὅπως ἀποτυπώνονται στὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ, παράλληλα, εὐαισθητοποιεῖ τὸν φορέα του σὲ ποιότητες, παρέχοντας ἔτσι τὸ ἐνδόσιμο γιὰ τὴν ὑπέρβασή του: ὁ Ἀριστόβουλος, ἐγκρατὴς μιᾶς ὑψηλοῦ ἐπιπέδου θεολογικῆς παιδείας, πού δὲν ἀπέκλειε τὴν θύραθεν γνώση –δείκτης αὐτῆς τῆς συνύπαρξης εἶναι τὸ ἀνθολόγιο– βιώνει τίς ἱστορικὲς διχοτομίες τείνοντας νὰ ἱσορροπῇ τὴν ἀντινομία τους. Δὲν ἀνῆκε στὴ χορεία ἐκείνων πού καλλιέργησαν συνολικὲς ἀντιπαραθέσεις μὲ τὴν κοινωνία τους· ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐποχὴ τοῦ καινοτομοῦσε, προτείνοντας συγκερασμοὺς, ἐκεῖνος τοὺς ἀποδέχτηκε – στάση πού εὐγλωττα εἰκονογραφεῖται μὲ τὴν πράξη ὀνοματοδοσίας. Βαπτίζει τὰ παιδιά του ἐπιλέγοντας ὀνόματα χριστιανικά, τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης, γιὰ τὰ ἀγόρια καὶ ὀνόματα παγανιστικά, παρμένα

117. «Τὰ νέα πανεπιστήμια, πού δὲν ἐγνώριζαν οἱ πρόγονοί μας, ἔδωκαν καὶ δίδουν τῶν ἐλευθέρων βασιλείων ὅλα τὰ μέσα, μὲ τὰ ὁποῖα στερεώνεται ἡ ἀληθινὴ δύναμη ἑνὸς ἔθνους, προχωροῦν οἱ τέχνες κι ἀποκτιέτ' ὁ ἔθνικὸς πλοῦτος· καὶ κάθε φρόνιμος παρατηρητὴς δὲν ἤθελ' ἀρνηθεῖ ποτὲ πὼς αὐτὰ κρατοῦνε τέτοια θέση στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, πού θέλει θεωρεῖται πάντα ἡ ὑπαρξὴ τους σημάδι εὐτυχίας ἑνὸς λαοῦ, καθὼς ἐξ ἐναντίας ἡ ἀνυπαρξία τους σημάδι δυστυχίας» (*Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*, ὁ.π., σ. 116).

118. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ στὴν *Ἱστορία*, ὁ.π., σ. λε' ἀλλὰ καὶ κστ'.

από την ελληνική μυθολογία, για τὰ κορίτσια: ιδεώδης ἀπάντηση στὴν ἱστορική διεγκυστίνδα, διάθεση γιὰ ἰσοζύγια ἀλλὰ καί, ὅπως καὶ νὰ 'ναι, ἰδεολογικὰ τὸ προβάδισμα γέρνει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἀρρενογονίας, δηλαδὴ τοῦ χριστιανισμοῦ· κι ἄλλωστε, πάει καιρὸς ποὺ τὸ ρεύμα τοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ ἐπανεφέρε τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα, ἔχει ἀρχίσει τὴν ἀντίστροφὴ τοῦ μέτρησις. Στὰ σημεία ὅμως ποὺ ἡ ἀποκόλληση ἀπὸ κάποια παραδοσιακὰ σχήματα ἄφηνε πιά περιθώρια καὶ γιὰ ἀτομικὲς λύσεις καὶ ἐπιλογὲς ὅπως ἦταν ἡ διαδικασία αὐτονομίης τοῦ διδασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ἱερωμένου, δὲν δίστασε νὰ ἐπιχειρήσει τομές: «Πραγματικῶς δόκιμος»¹¹⁹ ἱεροκῆρυκας ὅταν τὸ εἶδος σπάνιζε, ὅπως βεβαιώνει ὁ Γεδεών, θὰ παραβεῖ τοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὴ σχέση τῶν ἱεροσπουδαστῶν μὲ τὴ θεολογικὴ σχολή, ἀρνούμενος νὰ ἀκολουθήσει τὸ ἱερατικὸ στάδιο γιὰ τὸ ὁποῖο προοριζόταν, υἱοθετώντας ὅμως τὴν ἱερατικὴ περιβολὴ σαράντα χρόνια, διδάσκοντας «εἰς ἓν μέρος ἔτη πολλά»¹²⁰. Φεύγοντας ἀπὸ τὴ Χάλκη, γράφει στὴν τελευταία του ἐπιστολὴ: «Ἐπειδὴ τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἀποβλέπει μόνην τὴν ἐμὴν εὐτυχίαν ἢ δυστυχίαν καὶ ταύτην καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς μου, ἐάν μοι χαρίσει ὁ Θεὸς ζωὴν, οὐδεὶς ἔχει τὸ δικαίωμα, οὐ μόνον φίλος ἀλλὰ, τολμῶ εἰπεῖν οὐδ' αὕτη ἡ προσφιλεστάτη μου μήτηρ ἐπιβαλεῖν μοι τὸ ἑαυτοῦ θέλημα. Ἄλλως καταστρέφεται τὸ τιμαφέστερον τοῦ Παναγάρχου Θεοῦ δῶρον, ἡ ἐλευθερία»¹²¹.

Οἱ βουλές του διαμορφώνονται τότε, στὴ Χάλκη, καὶ γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του δὲν θὰ ἀνατραπούν. Τέσσερις, σχεδόν, δεκαετίες ἀργότερα, στὴν διαθήκη του, κληροδοτώντας λιγοστὰ βιβλία ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη του στὴ σχολὴ τοῦ Νέβσεχιρ, ἀνάμεσα στοὺς τίτλους θὰ μνημονευτοῦν καὶ τὰ βοηθήματά του τῆς *Συλλογῆς*: ὁ Ζοιρνικάβιος, τὰ σλαβονικά τοῦ Τυπάλδου – ἴσως ἔτσι νὰ συντελεῖται ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς συνέχειας¹²²,

119. Μ. Γεδεών, *Μνεία*, δ.π., 141.

120. Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα*, δ.π., 102.

121. Ἐπιστολὴ 115, πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Φερτεκλί ὀγλοῦ, στὴ Νεάπολη, 29 Ἀπριλίου 1856.

122. Ἡ διαθήκη του, κατατεθειμένη καὶ αὐτὴ στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, φέρει τὴ χρονολογία *Ἰούνιος 1894* (Ἐγγραφα, Καππαδοκία, Περιφ. Νεάπολης, ἀρ. 121). Γιὰ τὴν πολύχρονη παραμονὴ τῶν συγκεκριμένων ἔργων στὴν ἀτομικὴ του βιβλιοθήκη θὰ λέγαμε πὺς ὑπολανθάνει μιὰ σημασιολογικὰ φορτισμένη σχέση του μὲ αὐτά, μὲ τὰ ἔργα ἢ καὶ μὲ τὰ πρόσωπα: σύμφωνα μὲ τὸν *Κανονισμό* τοῦ 1845, οἱ μαθητὲς ποὺ διακρίνονται παίρνουν ὡς βραβεῖο ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἴδιου τοῦ σχολάρχου – δηλαδὴ τοῦ Τυπάλδου – ἓν βιβλίον. Ὁ συσχετισμὸς ἐδῶ δὲν θὰ ἦταν, πιστεῶ, ἄτοπος.

ή ένοποίηση. Ή χειρονομία μπορεί νά έκληφθεϊ στή συναισθηματική της διάσταση –μπροστά στο φάσμα του θανάτου τó «tosebud», ή έπιστροφή σέ μιάν απόμακρη νεότητα, στα χρόνια που άρτιώθηκε πνευματικά– αλλά παράλληλα μπορεί νά σημαίνει ότι οι ίδιες οι δομές τής κοινωνίας που τόν εξέθρεψε έμειναν άνάλλαχτες ή, πιο σωστά, πώς οι άδράνειες του χώρου μέσα στον όποιο διέγραψε τήν καμπύλη τής ζωής του στάθηκαν ισχυρότερες από τις όποιες μεταβολές: ό Άριστόβουλος όρισε για τόν έαυτό του τó ρόλο του δασκάλου, για νά συμπορευθεϊ στην έκστρατεία φωτισμού των χριστιανών τής Άνατολής· με αυτόν τόν τρόπο μεταβίβαζε τήν άρχική περιουσία του, αποτύπωνε στους μαθητές του τά σημάδια εκείνα με τά όποια ό ίδιος είχε για πάντα σφραγιστεϊ στα χρόνια τής Χάλκης.

Ήπρίλιος 1984 – Ήανουάριος 1986

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Συμβαίνει τούτο τó παράδοξο: στο ποσοστό που ένστερνιζόμαστε και άφομοι-ώνουμε κάποιες ιδέες των άλλων, όσο άποδεχόμαστε τις έρμηνευτικές γραμμές που έμπερικλείονται στα γραφτά τους, τόσο ή σήμανση, δήλωση τής όφειλής μας, των δανείων, υπό τύπον παραπομπής, άποβαίνει άκατόρθωτη – πολλές φορές μάλιστα, οι όροι παρουσιάζονται άντιστρόφως άνάλογοι. Κι αυτό γιατί ή άντληση δέν είναι μία, κατ' άποκοπήν, και ή είσοδη των ιδεών δέν είναι προσμετρήσιμη άφου κυλάει στα ρεύματα τής σκέψης μας και στα διάκενα των κειμένων μας.

Τό άρθρο αυτό στηρίχθηκε στις μελέτες του Κ. Θ. Δημαρά που έστιάζονται στον δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο αιώνα· ή συναγωγή των δημοσιευμάτων του για τόν Διαφωτισμό και τόν Ρομαντισμό όπήρξαν για μένα τó μέγα άγκωνάρι. Όμως, τούτη ή δουλειά πολλά χρωστάει όχι μόνον στα έργα μ' και στην προσωπική παρουσία και γενναιοδωρία του ίδιου του Κωνσταντίνου Δημαρά αλλά και του Φίλιππου Ήλιου – που στάθηκαν κοντά μου. Άκόμα, όφείλει πολλά στην ιστορική όξυδέρκεια και συνολική ευαισθησία του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη που διάβασε τó κείμενο στην τελική του μορφή προτείνοντας βελτιώσεις. Τέλος, τó μεγάλο εύχαριστώ που θά έλεγα στον Άλέξη Πολίτη, από τη στιγμή που διατυπώνεται, ήχει συμβατικά: σίγουρα πάει μακριά και πέρα από μι' συνήθεια άνταλλαγής όνομάτων και πραγμάτων που πάντως, άκόμα και από μόνη της, στά-θηκε άπελευθερωτική.